

Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

*Institute of Public Administration
Journal of Social Sciences*

Cilt 2, Sayı 3, Kış/Aralık 2022

HİLAFET MAKAMININ MEŞRUIYETİNİN SORGULANMASI: TEPKİLER-DESTEKLER

**Questioning the Legitimacy of the Caliphate's Authority:
Reactions-Support**

ARAŞTIRMA MAKALESİ • RESEARCH ARTICLE

Prof. Dr. İsmet Türkmen

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
iturkmentug@gmail.com

0000-0002-8198-5707

Geliş Tarihi/Received: 25.09.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 24.10.2022

Atf/Citation

Türkmen, İ. (2022). Hilafet Makamının Meşruiyetinin Sorgulanması: Tepkiler-Destekler.
Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi. (3), 51-100.

Kamu Yönetimi Enstitüsü
Türkiye Kamu Çalışanları Kalkınma ve Dayanışma Vakfı kuruluşudur

Öz

Fransız inkılabının mahsulü olan cumhuriyet fikri ve bu doğrultuda, Türkiye’de Osmanlı Devleti’nin yıkılışıyla birlikte kurulan yeni devletin modernleşme sürecinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiş olan halifelik makamının ilgası, son dönemde farklı disiplin alanlarında araştırmalara konu olmuştur. Son dönem sosyal bilimler sahasında hazırlanmakta olan hilafet konusunu merkeze alan çalışmaların yoğunluğu dikkat çekmekle birlikte, bu doğrultudaki çalışmaların büyük çoğunluğunun ortak noktası meseleye bütüncül yaklaşımlarıdır. Diğer bir ifade ile bu türden çalışmalar özelinde hilafetin dinî boyutları ve geçmişi ayrıntılı olarak ele alınmakta, kurumun İslamiyet içindeki yeri, uluslararası ilişkilerdeki önemi vb. gibi konular üzerinde durulmaktadır. Hilafetin ilga edilmesi, başta bu kurumun dinî özelliği ve tarihsel rolü olmak üzere çeşitli nedenler yüzünden çok tartışılmış ve bugün de tartışılmaya devam edilmektedir.

Bu doğrultuda hilafetin ilga edilmesini karara bağlayan Meclis özelinde yapılan tartışmalarda, TBMM’nin ilk adalet bakanlarından olan Seyyid Bey gibi aydınların halifelik makamından çok hükümetin ve Meclisin önemli olduğunu vurgulamaları ilgaya giden yolun, hukuki altyapısını oluşturmuştur. Bu tartışmalar dâhilinde Ziya Gökalp’e göre, saltanattan soyutlanmış bir hilafet kurumu oluşturulmalıdır ve hilafet kurumu iç siyasete karışmamalı; yasama, yargı ve yürütme alanına müdahale etmemelidir. Tartışmalara farklı bir boyut kazandıran Ali Abdurrâzık, dinin siyaset sahası ile ilgili herhangi bir hükmünün bulunmadığını, hilafet kurumunun, Müslümanların tarihî bir tecrübi birikimi olduğunu belirtmiş ve bu kuruma ihtiyaç olmadığını dile getirmiştir. Anlaşılacağı üzere, hilafetin ilgasını isteyen ve destekleyen ulema ve mutasavvıflardan pek çok kimsenin siyaseten değil, inanarak hilafetin ilgasını müdafaa ettiklerini söyleyebiliriz.

Çalışmanın hazırlanması sırasında Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı vesikalarından, TBMM arşiv kayıtlarından, dönemin süreli yayınlarından, telif ve tetkik eserlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hilafet, Mustafa Kemal Atatürk, Seyyid Bey, Ziya Gökalp, Ali Abdurrâzık, Hoca İsmail Şükrü.

Abstract

The idea of a republic, which is the output of the French Revolution, and in this direction, the repeal of the Caliphate, which constituted an important turning point in the modernization process of the new state established with the collapse of the Ottoman Empire in Turkey, has recently been the subject of research in different disciplines. Although the abundance of the studies focusing on the caliphate issue, which is being prepared in the field of social sciences in the last period, draws attention, the common point of the majority of the studies in this direction is their holistic approach to the topic. In other words, the religious dimensions and history of the Caliphate the place of the institution in Islam, its importance in the international relations, etc are focused on and discussed in detail in such studies. The repeal of the caliphate has been discussed and continues to be discussed today for various reasons, especially the religious character and historical role of this institution.

In this direction, in the debates held in the Assembly that decided to abolish the Caliphate, intellectuals such as Seyyid Bey, one of the first Ministers of Justice of the Grand National Assembly of Turkey, emphasized that the government and the assembly were more important than the office of the caliphate, forming the legal infrastructure of the road to abolition. Within these discussions, according to Ziya Gökalp, a caliphate institution isolated from the sultanate should be established and the caliphate should not interfere with domestic politics and should not interfere with the legislative, judicial and executive spheres. Ali Abdurrâzık, who added a different dimension to the discussions, stated that religion does not have any provisions regarding the field of politics, that the institution of the caliphate is a historical experience of Muslims and that there is no need for this institution. As it can be understood, we can say that many of the ulama and mystics who wanted and supported the abolition of the caliphate, defended the abolition of the caliphate by faith, not politically.

During the preparation of this study; Presidency of the State Archives, the archive records of the Grand National Assembly of Turkey, periodicals of the period, copyright and examination works were used.

Keywords: Caliphate, Mustafa Kemal Atatürk, Sayyid Bey, Ziya Gokalp, Ali Abdurrazik.

1. Tarihî Arka Plan

İslam dünyasının 14 yüzyılı aşan siyasi tecrübi birikimi içinde bir idare biçimi olarak kabul görmüş olan hilafet, Hz. Muhammed sonrası dönemde ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamberin vefatının ardından Müslümanların arasında yaşanan siyasi gerilim, iktidar alanıyla ilgilidir. Buna göre ihtilafa düşülen konu, siyasi iktidarın gerekli olup olmadığı ve bu iktidarın kimler tarafından temsil edileceği ile ilişkilendirilmiştir. Diğer bir ifade ile Hz. Ebû Bekir'in İslam devletinin yönetimini devralmasından itibaren Müslüman toplulukların yönetimini uhdesinde olan kimsenin, halife olmak üzere isimlendirilmesi bir siyasi gelenek halini almıştır. Hilafetin bir siyasi yönetim şekli olmak üzere Hz. Peygamber sonrası dönemde geleneksel bir mahiyet kazanmasının ve ilahi bir vasfa büründürülmesinin nedeni, hilafetin Peygamber'in devlet başkanlığı yönünü de temsil ettiği inancıdır.

Bu noktadan hareketle Emevîler Dönemi'ne kadar olan İslam devleti idarecileri halife unvanı ile anılmış, Emevî yöneticileri de bu unvanı kullanmayı tercih etmelerine rağmen onların siyasi tecrübeleri saltanat olmak üzere telakki edilmiştir. Emevî iktidarına, dönemin muhalefet hareketlerinin desteğini alarak gelen Abbâsîler Dönemi'nde de halife unvanının kullanılmasına devam edilmiştir. Abbâsî idaresinin son dönemlerinde hilafet kurumunun siyasi, idari ve askerî herhangi bir yaptırım gücü bulunmayan

manevi ve sembolik bir kuruma dönüşmüştür. Bu mahiyetiyle dahi Müslümanların siyasi hinterlandında saygın bir konumu haiz olan hilafet kurumu, dinî meşruyetin vazgeçilmez mekanizması haline gelmiştir. Bu bağlamda Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, kurduğu devlete meşruyet kazandırmak için Bağdat'a gitmek suretiyle dönemin halifesinden berat almak zorunda kalmıştır. Abbâsî halifelerinin koruyuculuğuna soyunan Memlûkler, hilafeti kendi kontrollerinde yeniden ihya etmek maksadıyla Abbâsî halifesinin ismiyle birlikte sikke ve hutbelerde zikredilerek, mevcut siyasi iktidara dinî bir meşruyet kazandırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde halifelik kurumu, siyasi meşruyet krizinin yaşandığı önceki dönemlerde daha çok önem kazanmıştır. Fakat maddi ve manevi gücü elinde bulunduran ve merkezî bir yapıyı haiz siyasi iktidarın meşruyetini sahip olduğu güçten alan ve '*padişah*', '*sultan*' ve '*han*' unvanlarını kullanmış olan Osmanlı hükümdarları, halifelik müessesesini 18. yüzyılın sonlarına kadar ön plana çıkarmamışlardır. Osmanlı'nın en uzun yüzyılı olarak değerlendirilen 19. yüzyılda hilafetin tekrar güç kazanmak suretiyle uluslararası ilişkilerde dinî ve siyasi bir güç merkezi haline geldiği de görülmektedir. Bu yüzyılın ikinci yarısında, Batı Avrupa ve Rusya'nın Müslüman dünyası üzerine sömürgeci emellerle hızla ilerleyişi Osmanlı'nın siyasi hinterlandının da sömürgeleşmesi sonucunu doğurmuş ve buna bağlı olarak hilafet makamı Müslümanlar arasında bir güç merkezi olarak kabul görmüştür. Sultan II. Abdülhamid'in iktidarında devletin içinde bulunduğu durum ile yeni bir siyaset ihtiyacı zuhur etmiştir. Sultan II. Abdülhamid, devletin iç siyasetinde dinî ve siyasi güç birliğini korumak, dış siyasetinde mevcut nüfuzunu genişletmek suretiyle denge politikası merkezinde hilafeti

gündeme alarak etkili bir şekilde kullanmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Osmanlı idaresinin güç kaybetmesinin aksine, hilafet kurumuna nüfuz kazandırılmaya gayret gösterilmiştir. Bu sayede halifelik uluslararası siyasette önemli bir güç merkezi haline getirilmeye çalışılmıştır. Bu türden çabalar İngiltere, Fransa ve Rusya'nın hilafeti, Hristiyan dünyasına karşı bir tehdit olarak ele almalarıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte, Almanya ise Osmanlı ile ittifak yapmak suretiyle hilafet makamının nüfuzundan yararlanmayı hedeflemiştir. Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa'ya karşı Almanya'nın yanında yer almak suretiyle savaşa dâhil olması gibi hususlar, İslam dünyası üzerindeki siyasi egemenliği Osmanlı'dan daha etkili olan İngiltere ve Fransa'nın halifelikle ilgili tartışmalarda etkili olmalarına yol açmıştır. Türk-Alman ittifakı arayışlarının devamında patlak veren ilk Dünya Harbi başlarında ilan edilen '*cihad-ı ekber*' çağrısından, Müttefik Devletlerin aldığı tedbirler, Osmanlının hazırlıksızlığı, Arap ayrılıkçılığı gibi faktörlerle beklenen fayda sağlanamamıştır (Çolak, 2017: 36-37). Fakat harp sonrasında İslam nüfusunda Osmanlı halifesi lehinde ve Müttefikler aleyhinde bir kamuoyu oluştuğu ve bazı hilafet yanlısı örgütlenmeler meydana geldiği de görülmektedir. Bu süreç hilafet makamının nüfuzundan yararlanma gayretlerinin de boşa çıkması anlamına gelmekteydi. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtilaf güçlerinin başlattığı işgal eylemlerine tepki niteliği taşıyan ve Mustafa Kemal Paşa önderliğinde zuhur eden Millî Mücadele Hareketi aleyhindeki gelişmeler, saltanat ve hilafet makamlarının da ilga süreçlerine meşru zemini hazırlamıştır.

2. Meclis Halifeliğine Geçiş

Saltanatın ilgasından sonra halifelik kurumu muhafaza edilmiş ve Osmanlı hanedanından Abdülmecit Efendi halife ilan edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde dinî ve siyasi liderlik padişahın şahsında toplandığından ve bu iki görev arasında bir ayırım yapılmadığından, saltanatın kaldırılmasından sonra yalnız kalan hilafet makamının rolünün ve yetkilerinin ne olacağı ciddi bir sorun teşkil etmekteydi (Sonyel, Cilt 3, 2008, 2006-2007).

Bu durumda Saltanat idaresinin hilafetten ayrılması ve sonrasında saltanatın kaldırılması, siyasi nüfuzundan yoksun kalan halifenin meşruyeti sorgulanır hale gelmiştir. Diğer taraftan, saltanatsız bir hilafet dönemi başladıktan sonra, hilafetin siyasal bir kavram olarak yeniden yorumlanmaya başlanması, milletin siyasal otoritenin kaynağı olduğu bilincinin oluştuğu bir süreçle paralellik arz etmektedir. Siyasi otorite ve bu otoritenin kullanımıyla ilgili tartışmalar, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte başlamış; fakat saltanatla iç içe geçmiş bulunan bir hilafet kurumunun devamı, bu tartışmaların elit bir çerçevede kalmasını gerekli kılmıştı. Ancak saltanatın hilafetten ayrılarak kaldırılması ve siyasal yaptırım gücünden tamamen soyutlanması ve görev alanının sınırlandırıldığı bir halifenin Meclis tarafından atanması, bu kurumun geleneksel yapının dışında ve farklı bir düzlemde yeniden yorumlanmasını kaçınılmaz olarak gündeme getirmişti (Yıldırım, 2004: 92; Sonyel, Cilt 2, 2008: 2043).

Meclis ise bu siyasi gerilimi, “*Hilafet; hanedân-ı Âl-i Osmân'a ait olup halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlaken erşet ve eslah olanı intihap olunur. Türkiye Devleti makam-ı hilafetin istinatgâhidir.*” şeklinde aldığı bir karar ile Osmanlı Devleti'nin sona

erdiğini ve TBMM'nin bunun yerine geçtiğini; sonrasında aldığı bir kararla ise saltanatın kaldırıldığını ilan ederek mesele çözüme kavuşturulmuştur (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.14, (18 Aralık 1922): 328). Bu gelişmeler sırasında Vahîdeddîn yurtdışına çıkmış ve bunun üzerine Meclis idaresi, harekete geçmiştir. Meclis gizli bir oturum sonrasında, belirlenen şartlar dâhilinde Abdülmecîd Efendi'ye halifelik görevini tevdi etmeyi kararlaştırmıştır.

Saltanatın kaldırılması sırasında muhafaza edilmesi hususunda itiraz edilmemiş olan halifeliğin kaldırılmasının nedenlerinden ilki, yeni Halife Abdülmecit Efendi'nin biat törenini takiben, teşekkür telgrafını TBMM Başkanlığı yerine Ankara'daki TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine şeklinde çekmesi ile açıklanabilir. Ayrıca imzasını da *Halifeyi Resullullah Hadimü'l-Haremeyni 'ş-şerifeyn Abdülmecid bin Abdülaziz Han* şeklinde imzalaması da bununla ilişkilendirilebilir. Burada dikkat çeken husus daha önce halifelerin imzasını *Halife-i Müslimin* veya *Hadimü'l-Haremeyni 'ş-şerifeyn* olarak atmış olmalarıdır. Bu bağlamda han gibi hanedan çağrıştıran unvanlar kullanmaması gayet açık biçimde belirtilmiştir. Ayrıca Halifenin atanmasını takip eden iki ayın sonrasında Abdülmecit Efendi'nin sakallarını uzatması, bütün nişanlarını takması gibi gelişmelerin yanında Doğu Trakya Komutanı ve İstanbul'daki geçici askerî birliklerin kumandanlığını yürüten Refet (Bele) Paşa'nın Abdülmecit Efendi'ye *Konya* adlı bir beyaz at hediye etmesi Ankara'da rahatsızlık oluşturmuştur. (İslâmoğlu, 1993: 227). Yeni seçilecek olan halifenin " *padişahlık sevdasına düşmemesi*" için, TBMM'nin İstanbul'daki temsilcisi olan Refet Paşa'nın, Abdülmecîd Efendi'den yazılı bir taahhütname alması istendi. Abdülmecîd

Efendi, kendisinden istenen taahhüdü, “*İstanbul’da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti fevkalade memuru Refet Paşa Hazretlerine: Büyük Millet Meclisi’nin hilafet ve saltanat hakkında ittihaz ettiği kararı tamamen tasdik ve tasvip ediyorum.*” şeklinde kaleme aldığı bir belgeyle verdi (Jaschke, 1971: 119; Cebesoy, 1957: 180).

Bu beyanatı Ankara’ya ulaştırılan Abdülmecîd Efendi, Meclis tarafından halife olarak ilan ediliyordu ve halifelik kurumu son Abbâsî halifeleri dönemindeki konumunu dahi koruyamayarak yepyeni bir şekil alıyordu. Çünkü Bağdat ve Kahire’deki halifeler, Müslüman yöneticilere menşur verme yetkisine sahipti. Oysa yeni halife, makamını kendisini atayanlara borçlu bir şekilde, artık kendi inisiyatifiyle değil tamamen Meclis’in atadığı bir kişi olarak kendisinden istenileni yerine getirmekle yükümlü olan bir memurdu. Meclis halifeliğini “*sözde halifelik*” olarak niteleyen Jaschke, Mustafa Kemal Paşa’nın halifeliği tamamen ortadan kaldırmayıp yetkisiz ve etkisiz bu yeni konumuyla sürdürmesini, o dönemin iç politikasının bu konuyu kesin bir çözüme kavuşturmak için uygun olmayışının yanı sıra “*önemli İslâm devletlerinden mâlî ve manevî yardımların devam edeceği*” ümidine bağlamaktadır (Jaschke, 1971: 119).

İsmet Paşa’nın halifelik kurumuyla ilgili olarak, “*Halifelik bütün siyasî çatışmaların üzerinde kalacaktır. Halife bağımsız olmalıdır; yabancı bir kuvvetin egemenliği altında kalamaz ve yaşayamaz. Halife, hilafetin merkezi olan İstanbul’da ve özgür Türkiye’nin himayesi altında kalacaktır*” şeklindeki beyânâtı, Meclis halifeliğinin artık Misâk-ı Millî sınırları dışında herhangi bir nüfûza sahip olmadığını ve tarih boyunca tüm Müslümanlar üzerindeki manevi bağlayıcılık iddiasının da sona erdiğini göstermektedir

(Öztoprak, 1989:239).

Dönemin Şer'iyeye Vekili Mehmed Vehbi Efendi tarafından kaleme alınan fetva ile halife seçilen Abdülmecîd Efendi'nin halife olarak nasıl davranacağıyla ilgili olarak belirlenen kurallar gereğince; sadece '*halife-i müslimîn*' unvanını kullanacak, İslam dünyasına hitaben bir bildiri yayınlayıp Vahîdeddîn'in davranışlarını eleştirip yeni kurulan Meclis'in tüm Müslümanlar için hayırlı olduğunu beyan edecekti (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C.14, (18 Aralık 1922): 564-565). Bu durumda, yeni halife kendisinden istenileni yerine getirdi ve 24 Kasım 1922 tarihinde Ankara'dan gelen mebus heyetinin iştirakiyle halifelige seçilme merasimi yapıldı. TBMM Başkanlık Divanı adına ikinci başkan vekili Müfid Efendi, yapılan törenin ardından Fatih Camii'ne gelen kalabalığa hitaben ilk Türkçe hutbeyi okudu. Ayrıca hemen akabinde İslam ülkelerindeki camilerde de hutbeler yeni halife adına okundu (Akgün, 2006: 102). Hilafetle saltanatın birbirinden ayrılıp saltanatın kaldırılması, beraberinde saltanattan dolayısıyla güçten yoksun kalan halifenin meşruiyeti sorununu da beraberinde getirmiştir. Saltanatın kaldırılıp Sultan Vahîdeddîn'in yurtdışına çıkmasıyla beraber, yeni Meclis'in yönetici kadrosu, hemen harekete geçip gizli bir oturum yaparak, Meclis'in belirlediği şartlar dâhilinde Abdülmecîd Efendi'ye halifelik görevini tevdi etmeyi kararlaştırmıştır.

3. Yasal Zemine Oturtma: İlga Kanununun Çıkarılması

Saltanatın 1 Kasım 1922 tarihinde kaldırılmasının ardından Tevfik Paşa Hükûmeti istifa etmiştir. 17 Kasım tarihinde ise Vahdettin can güvenliğini tehlikede görerek İstanbul'dan İngiltere'ye hareket edecektir. Vahdettin'in İstanbul'u terk edişinden bir gün sonra Şeriye Vekili Vehbi

Efendi, halife Vahideddin'in ülkeden ayrıldığını ve hilafet makamının Abdülmecid Efendiye intikal ettiğine dair bir fetva yayımlamıştır (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Tarih: 19.11.1922, Fon Kodu: 51.0.0.0, Yer No: 13.113.62; Öztürk, 1993: 279-280). Böylelikle saltanatın kaldırılması sonrasında hilafet Osmanlı hanedanında bırakılmıştır. Saltanatın kaldırılması ve Vahdetin'in halifelikten çıkarılmasının ardından 18 Kasım 1922 günü Meclis'te yapılan oturumda Osmanlı hanedanından Abdülmecid Efendi halife seçilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt 5, (18.11.1338): 565). Saltanatın kaldırılmasını yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin millîleşme ve medenileşme yönünde attığı cesur bir adımdır. Türk İnkılabının en önemli reform hareketlerinden biri Saltanatın kaldırılmasıdır. Saltanatı kaldırmakla, millî devlet stratejisinin gereği olan kurumlarının inşası adına önemli bir adım atılmıştı.

Halifelik kurumunda yeni dönemde yapılan hilafeti saltanattan ayırma reformu, esasında bu kurumun geleceğiyle ilgili olarak yapılacak olan kökten ilga sürecinin bir başlangıcını oluşturuyordu. Yeni kurulan devletin İslam dünyasında tanınması ve savaş sonrası dönemde yalnızlığa terk edilmemesi ve aynı zamanda da bu kurumun Türkiye dışında tekrar ihya edilip Türkiye'deki Müslümanlar üzerinde manevi bir nüfuz iddiasında bulunmaması için kısıtlı yetkilerle kontrollü bir şekilde muhafaza edilmesi tek çıkar yol olarak gözükiyordu. Millî hâkimiyet ilkesinin ilan edilmesiyle birlikte mevcut kurumun tamamen işlevsiz ve gereksiz olduğu herkes tarafından biliniyordu. Millî hâkimiyet prensibiyle tamamen çeliştiğine inanılan halifelik kurumu, sözü edilen gerekçelerden dolayı ilga edilmiyordu (Goloğlu, 2012: 29).

Lozan görüşmelerinden sonra, Türkiye'nin iç politikasında hararetle tartışılan konu olan hilafet kurumu, yeni meclisin kurucu kadroları arasında farklı şekillerde yorumlanıyordu. Vekiller Heyeti başkanlığından istifa eden Rauf Bey, “*devlet reisliği makamını takviye etmesi*” konusunda Mustafa Kemal Paşa'dan ricada bulunmuştu. Rauf Bey bununla hilafeti kastetmişti. Çünkü o güne kadar Türkiye'de hem bir meclis ve meclis başkanı hem de hiçbir siyasi yaptırım gücü bulunmayan ve sadece kendisine dinî bir sembol rolü biçilen ama birçok kesim tarafından devlet başkanı gibi görülen bir halife vardı. Hatta cumhuriyetin ilanı öncesinde yapılan tartışmalarda, devlet başkanlığı konusundaki bu belirsizlik dile getirilmiş ve İsmet Paşa, yurtdışında bulunduğu sırada Avrupa diplomatlarının kendisini Türkiye'nin bir devlet başkanının olmadığı konusunda uyardıklarını söylemiştir. Devletin yönetim bünyesindeki bu belirsiz duruma son vermek, yönetim şekli olarak cumhuriyet ilkesinin benimsenmesi ve devlet başkanlığı makamının da cumhurbaşkanlığı unvanıyla belirlenmesi gerekmektedir (Gün, 2001: 20). 23 Ekim 1923 yılında Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte, ülke içinde yapılması gereken sosyal, kültürel, ekonomik, hukuki ve siyasal reformlar gündeme geldi. Cumhuriyet ilan edilmeden önce halifenin devlet başkanı sayılabileceği hususundaki bazı kuşkular, Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte yerini halifelik misyonunun ne olacağı tartışılmaktaydı (Tunçay, 1989: 68). Yeni başlayan bu süreçle birlikte halifelik kurumu, meclis içerisinde oluşmaya başlayan ve birbirleriyle muhalefet eden grupların üzerinde birbirlerini suçladıkları bir konuya dönüştü (Ahmad, 1973: 365-366).

İnkıpların hayata geçirilmesi esnasında Mustafa Kemal Paşa'ya karşı yürütülen muhalefet, Cumhuriyet'in ilanına ve hilafetin kaldırılmasına giden süreçte ve sonrasında da yükselen bir ivme ile devam etmiştir. Bu ortamda Halife'nin istifa edeceği söylentileri yayılmış, bunun üzerine İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, Halife Abdülmecid Efendiye hitaben 10 Kasım'da yazdığı mektup Tanin Gazetesinde yayımlanmıştır. Büyük yankı uyandıran Lütfi Fikri Bey halifenin istifa etmemesini şu gerçeklerle açıklayacaktır:

Efendimiz maazallah istifa eder de denildiği gibi bütün Alem-i İslam şimdiye kadar hiç talep etmediği halde yeni Halife intihabına davet edilirse ilk halifeyi Türk'ten intihap etseler bile bundan sonra ne olacağını kim tahmin edebilir? İş bu şekilde girdikten sonra atide bir gün Halifenin bir başka kavmiyet ve milletten intihap edilmeyeceğini kim temin edebilir? Acaba dünyanın neresinde, tarihin hangi sahifesinde görülmüştür ki bir millet ecdadının mirası olarak eline geçmiş bu kadar mühim bir kuvvet, bir hazine-i maneviyeyi hiçbir tazyike uğramadan kendi rızasıyla elinden çıkarsın, başkalarına versin?! Hayır efendimiz bu bir intihardır: Evvela Hanedanınıza sonra millet için, Türklük için bir intihardır." Lütfi Fikri Bey, yazısının son bölümünde de, Fransız devrimcilerine karşı Kral 16. Lui'nin sarayında son ana kadar nasıl direndiğini anlatıyor ve bir anlamda Abdülmecid Efendiye istifa etmek yerine, mücadele tavsiyesinde bulunuyordu". (Türker, 2002: 23).

Yurt dışında da hilafetin kaldırılması geniş tepkilere neden olacaktır. Bu durum, Londra'daki Seyit Emir Ali başkanlığındaki İslam Cemiyeti

Sekreteri Sait S. Muhammedi, Dâhiliye Vekili Fethi Bey'e gönderdiği 2 Eylül 1923 tarihli mektubunda hilafetin korunması gerekliliğini içeren mektup 8 Ekim'de basında yayınlanmıştır. 5 Aralık'ta bu kez de Ağa Han ile Londra'daki İslam Cemiyeti Başkanı Seyit Emir Ali, Başvekil İsmet Paşa'ya mektup yollamış, mektup İsmet Paşa'nın eline geçmeden, İstanbul basınında yayımlanmıştır. Mektupta özellikle hilafetin Cumhuriyet'in ilanından sonra aldığı hukuki duruma açıklık kazandırılması isteniyor, İslam dünyasında halifenin dinî başkan ve Müslümanlar arasında manevi bir bağ olduğu belirtilerek, bu bağın korunmasının önemi ve gereğinden söz ediliyordu. 1924 yılı başında ordunun yapacağı harp oyununu takip için İzmir'e gitmiş olan Mustafa Kemal Paşa, burada iki ay kadar kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa hilafetin kaldırılması kararını da burada almıştı (Nutuk, 2005: 597).

Bu sırada 22 Ocak 1924 tarihinde Başvekil Yeni devletin en önemli inkılabının başlangıcına sebebiyet veren bu şifreli telgrafta özetle şu ifadeler yer almaktadır: *“Bir müddetten beri gazetelerde makam-ı hilâfetin vaziyeti ve halifenin şahsı hakkında kötü düşünceye müsait neşriyat yapılmaktaydı. Sebepsiz yere başlayan bu yayınlarda halifenin İstanbul'a giden hükümet ve resmî erkânın kendisi ile temastan kaçınmalarından teessür duyduğu...”* ifade ediliyordu. Ayrıca hilafet hazinesinin dışında masraflar için yardım isteniyordu (Nutuk, 2005: 846). Bu telgrafa karşılık Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa derhal Başbakan İsmet Paşa'ya cevap vermiştir. Bu telgrafta özetle Mustafa Kemal Paşa; makam-ı hilâfetin ve halifenin şahsı hakkında kötü düşüncelerin doğmasına, halifenin kendi tarz ve tavr u hareketinin sebep olduğunu, halifenin içeride ve dışarıdaki davranışlarıyla ecdadı padişahları taklid ettiğini, Cuma selamlığı, ecnebi mümessilleri nezdine memurlar

gönderme suretiyle münasebet kurması, tantanalı gezintiler, saray hayatı örnek göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca; “*Halife ve bütün cihan bilmeli ki, mevcut ve mahfuz olan halife ve hilâfet makamının, hakikatte ne dinen ve ne de siyaseten hiçbir mana ve hikmet-i mevcudiyeti yoktur Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla mevcudiyetini, istiklâlini tehlikeye maruz bırakamaz. Hilâfet makamı, bizce en nihayet, tarihî bir hatıra olmaktan fazla bir ehemmiyeti haiz olamaz.*” ifadelerine de yer vermiştir. İsmet Paşa ve Mustafa Kemal Paşa arasındaki bu haberleşme ile Ankara’nın hilafet karşısındaki politikası belirlenmiştir. İzmir’deki harp manevraları münasebeti ile toplanan Başvekil İsmet Paşa, Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa’nın hilafetin ilgası ve aynı zamanda Şeriyye ve Evkaf Vekâleti’ni de ilga edip, öğretimin birleştirilmesi konularında fikir birliği sağlamışlardır. Mustafa Kemal Paşa üst düzey komutanların yanında, 4-5 Şubat 1924 tarihinde de İzmir’de dönemin önde gelen gazeteciler ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerle Mustafa Kemal Paşa, hilafet makamına karşı harekete geçmeden önce gazetecilerle de fikir birliğine varmak istemiştir. Görüşmelerde daha önce İstiklâl Mahkemeleri’nde de yargılanmış olan gazeteciler yer almıştır. Bu açıdan kaynaklarda görüşmeler, barış yemeği olmak üzere telakki edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa görüşmelerle basın ve üniversite çevresini kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Bu sayede gazetecileri Cumhuriyet etrafında birleştirmeyi ve gazeteleri yeni siyasi rejimin yanında toparlamayı düşünmüştür. Görüşmeler sırasında, Mustafa Kemal Paşa, hilafetin ilgasına edilmesine karar verdiklerini açıkladığında Hüseyin Cahid’in dışında itiraz eden olmamıştır (Satan, 2008: 206).

Mustafa Kemal Paşa, 11 Şubat'ta İstanbul Darülfünun'dan Rektör İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Edebiyat Fakültesi Dekanı Fuat Köprülü ve diğer dekanlarla birlikte bir heyetle İzmir'de Göztepe'deki köşkte bir araya gelmiştir. Görüşmeler sırasında mevzu halifelğe geldiğinde, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, hilafetin kaldırılması konusunda görüş beyan etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı bu cevaptan memnun olarak Baltacıoğlu'na iltifatlar etmiştir (Baltacıoğlu, 1973: 108-109). İzmir'de “*Büyük Kumandanlar İctimai*” yapıldığı sırada, Ankara'da İsmail Canbulat, Rauf Bey gibi bazı mebuslar 12 Şubat'ta Meclis'te bazı tartışmaların da yaşanmasına sebebiyet vermişlerdir. Bahsi geçen bu mebuslar mektuplarının açıldığını ve izlendiklerini öne sürmüşlerdir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt: 5, (12 Şubat 1340): 734-735,738-749); Akgün, 2006: 244).

İzmir'den dönüşünün ardından Mustafa Kemal Paşa Ankara'da bütçe hazırlıklarına başlamıştır. Bu arada, bir aylık geçici bir bütçe hazırlandığı duyurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk bütçesi 20 Şubat 1924'te TBMM'de tartışmaya başlanmıştır. Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey, bütçe sunuş konuşmasında, 1924 Mali Yılı Bütçe Kanunu Tasarısında toplam giderler 126.087.739 TL olarak öngörülmüş ve bunu içinde halifenin artırılmasını istediği tahsisatı 100 bin lira kısılarak 331 bin liraya düşürüldüğünü açıklamıştır. Sultan Abdülaziz devrinde saray ve hanedan ödeneği bütçenin ortalama %3,5'i iken II. Abdülhamid devrinde %4,6, Meşrutiyet yıllarında %1,5'tir. Cumhuriyet devrinde 1924'te saray ve halifeye bütçeden ayrılan pay yaklaşık %0,3'tür (Akşin, 1987: 146; Akkor, 2012: 23-24). Aynı bütçede ise TBMM'ye 400 bin lira, tahsis edilmişti (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt. 6, (20 Şubat 1340: 166-174;

Hâkimiyet-i Milliye, 17 Şubat 1340).

Maliye Vekili, bu geçici bütçeyi 24 Şubat'ta Heyet-i Vekile'ye sunmuştur. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa 25 Şubat'ta TBMM'ye gelmiş ve Hariciye Vekâleti'ne giderek İsmet Paşa ile görüşmüştür. Meclis, bütçe görüşmelerine devam etmiş ve bu görüşmeler sırasında söz alan İzmir mebusu Şükrü Bey, büyük bir harp yaptıklarını, milletin şimdi de büyük bir ihtilal beklediğini söyleyerek Adliye'nin Arapça ve Farsça'dan kurtarılarak kanunların “*millî ruhunu*” almasını istemiştir. Diğer vekâletlerin bütçelerini değerlendiren Şükrü Bey, sözü Şer'iyye Vekâleti'ne getirerek özetle şu ifadelerle yer vermiştir: “*Seriye Vekâletine gelince: Bendeniz bilhassa bu Vekâletin umuru dâhiliyesi hakkında söz söyleyecek değilim. Yalnız siyasetle dini karıştırmıyoruz diye bar bar bağırıyoruz. Ve sonra dinimizin en büyük reisini alıp getiriyoruz. Kıpkızıl bir siyaset sandalyesi olan Vekâlet sandalyesine oturtuyoruz.*” (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt: 6, (25 Şubat 1340): 333-334). Ayrıca Şükrü Bey dini vekâletten ayırarak siyasetin oynacağı olmaktan kurtarmanın Meclisin vazifesi olduğunu söylemiştir. Sözü hoca mebuslar tarafından kesilen Şükrü Bey, kürsünün hür olduğunu hatırlatarak devam ettiği konuşmasında, vakıfları ele alarak bunların hükûmet içinde hükûmet gibi hareket ettiğini öne sürmüştü; kanunların da millî olmadığını, Arap ve Frenk kanunlarının karması olduğunu vurgulamıştır. Bunun üzerine bazı mebuslar Arap kanunlarının din-i İslam olduğunu söyleyerek yeniden müdahale etmişler, ancak Ali Saip ve Tunalı Hilmi Beyler Şükrü Bey'i desteklemişlerdir. Şükrü Bey, daha sonra Maarif Vekâleti bütçesini değerlendirmeye geçerek, Arap harflerinin kaldırılmasını önermiş ve sözlerini Meclis'in “*memleketin beklediği inkılâbatı*” yapmasını isteyerek

bitirmiştir:

Bu ihtilâl; bu inkılâp, bu büyük harp yalnız Hükümet için değil-hele memurlar için hiç değil-bilhassa halk için kurulmuştur. (Kanaati, fikri kalben olduğu gibi - fiilen de hükümran olmağa başlasın... İdare makinamız, yığın, yığın evraktan, ekseriya mânâsız yığın, yığın teşkilâtta, namütenahi memurlardan biran evvel kurtularak muntazam bir devlet makinası şeklinde biran evvel işlemeğe başlasın... Adliyemiz, arapça ve Farsça'dan başka bir kelime konuşmayan ve millî olmak ruhundan çok ucağ lolan kanunlardan biran evvel kurtularak, biran evvel millî ruhunu alsın ve memleketin beklediği adaleti versin... Maarifin ve adaletin ağaçları, meyvalarını vermek için daha uzun müddet bu memleket evlâdını bekletmesin. Eğer müsaade buyurursanız bendeniz bütçe münasebetiyle bu mevzulardan bâzıları üzerinde biraz tevekküf edeceğim: Fakat haber vereyim ki, bendeniz Muvazenei Maliye Encümeni âzasındanım, fakat oraya' son ayda iltihak ettim. (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt: 6, (25 Şubat 1340): 329).

Bütçe müzakereleri sırasında Yusuf Akçura Bey, bütçede hilafet ödeneğine itiraz etmiş ve bunun cumhuriyetin temeline aykırı bulunduğunu ifade etmiştir: Yusuf Akçura Bey, konuşmasında hanedan bütçesine değinerek buraya verilen paraların hangi hizmetlere karşılık verildiğini ve bütçede yirmi ikisi erkek, kırk dokuzu kadın olmak üzere çeşitli isimlerin yer aldığına işaret ederek bunların niye yazıldığını sormuş ve sözlerine şöyle devam etmiştir:

Efendiler, sırf müstehlik vekâletlerden yahut masraflardan bahsederken Avans Kanununda bir iki masraf kasdetmiş ve üzerlerinde birer an tevakkuf etmişim. Bunlardan birisi Hanedan bütçesi idi. . Ozaman demiştim ki (umumi surette Hanedan için şu kadar milyon kuruş, şu kadar yüzbin lira verijmrsunuz. Fakat bunu kimselere ve hangi vazifeye mukabil veriyoruz? Hangi hizmetlerine mukabil? Bunu gösteriniz.) demiştim. Bu sefer gelen bütçede bunu görüyor, kimlere para verildiğini buluyoruz ve anlıyoruz. İşte bütçe. ‘Zatı Hazret i Hilâfet Penahi ve Hanedan Bütçesi). Bir defa bu tâbir bizden kalkmıştır. Zat-ı Hazreti Hilâfet Penahi kalkmıştır...Hiçbir zaman Cumhuriyette âzayı hanedanı kiram hazaratı olamaz. (Bravo sesleri) Halk Fırkasının ki -bir iki istisna sarfı nazar- hepimiz oraya mensubuz. Fırka Nizamnamesinin ikinci maddesi gayet sarihtir. Deniliyor ki, (halkçılar hiçbir ailenin, hiçbir sınıfı[n], hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaazetmekte mutlak bir istiklâl taşıyan fertlerdir) biz o fertlerdeniz. Böyle olduğu halde nasıl oluyor da vekiller hazaratı, encümen âzası bu esaslı umdeye ki, bu esaslı prensibe ki nihayetinde buna riayet etmeyenler şöyle olur böyle olur deniyor. Kendileri bizim fırka azasından oldukları halde bu garip bütçeyi huzurumuza resmen getiriyorlar. Ben bunun cevabım vekil beylerden ve encümen azasından istiyorum. Ali Rıza B. (İstanbul)-Fikri âlinizi anlayabilir miyiz?

Efendiler, bu kanunun, Bütçe Muvazene Kanununun bilmem kaçınıcı babının 24., 25. fasılları yani Hanedanı Hilâfete tahsisat vermek fasılları tamamen esasatımıza, fırkamızın esasına, Cumhuriyetimizin

temeline mugayyir şeylerdir. (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt: 6, (25 Şubat 1340): 344-345; Goloğlu, 2012: 153-156).

Yusuf Akçura Bey, konuşmasının devamında, kendisinin hukuk karşısında eşitlik istediğini, kimsenin buna karşı çıkamayacağını belirterek, hiç olmazsa bugünden unvanlar kaldırılmasını istemiş ve bütçe üzerine birkaç mebusun daha konuşmasından sonra celseye son verilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt: 6, (25 Şubat 1340): 344-361). 26 Şubat günü, öğleden sonra TBMM bütçe görüşmelerine devam etmiş; söz alan konuşmacılar bütçeyi çeşitli açılardan değerlendirmişlerdir. 27 Şubat'ta bütçe müzakereleri devam ederken, Saruhan Mebusu Vasıf Bey de Meclis'te halifelik makamı aleyhine bir konuşma yapmıştır. Konuşmasının başında Vasıf Bey, bütçeyi yalnızca rakamları açısından değil, cumhuriyetin esasları ve firkanın umdeleri açısından da değerlendirmek gerektiğini belirtmiştir. Hilafet kurumunun milletin parasıyla haşmet ve debdebe içinde yaşadığını söyleyen Vasıf Bey özetle şu ifadelerle yer vermiştir:

Türk Cumhuriyeti'nin ve bu Meclisi Âlinin tasdik edeceği bütçede, hilâfetin yeri yoktur. Hilâfet için bir tek tahsisat bu Türk Milletinden alınarak verilemez. O hilâfet ki, bugün saltanatı ile, sarayı ile yaşıyor. Yarın tekrar milleti tahlkimetmek için, tekrar esir 'yapmak için bütün kuvvetiyle harekete gelecek ve birçok Türk kanlarının dökülmesine sebeb olacaktır. Arkadaşlar sizi, bu inkılâbı yapan Büyük Millet Meclisinin fedakâr mebusları sıfatıyla hakikata davet ediyorum. Milletın karşısında sarıh bir yol çizelim ve diyelim ki: Bundan sonra Türk milletinın Türk Cumhuriyetinin bütçesinde hilâfet için verilecek hiçbir tahsisat yoktur. Fransız Cumhuriyeti'nin içerisinde Burbon

hanedan-ı kraliyesinin Fransa’da oturamayacağına dair bir kanun vardır. Çünkü onlar iyi takdir ederler ki, on beş yirmi kişi için gösterecekleri şefkat ve merhamet neticesinde menbu oldukları kütleyi içtimaiye ve millet için tehlike ihtimalleri vardır. Milletın selameti, milletin refahı her şeyden evvel azizdir ve her şeyden yüksektir. Bunu temin etmek için merhamet hislerine kapılmaktansa bunu temin edecek vesaite hemen bugün tevessül etmeliyiz...

Hilâfet kuruntunun milletin parasıyla “haşmet ve debdebe” içinde yaşamaktadır. Bundan sonra Türk milletinın Türk Cumhuriyetinin bütçesinde hilâfet için verilecek hiçbir tahsisat yoktur...Osmanlı İmparatorluğu’nu çöküşten kurtulmak için Batı medeniyeti ile yarışacak yeni müesseseler kurmuş, ancak yararsızlığı ortaya çıkan eski medreseleri korumuş. İki ayrı müesseseden çıkanlar birbirini yabancı olarak görmüş, bu durum bir ikilik yaratmış. Bu ikiliği ortadan kaldırmak ayrıca tedrisatta tevhidin Fırkanın umdelerinden biridir. Bütün mekteplerin mercii Maarif Vekâletidir. Bütün müessesat-ı ilmiyenin mercii Maarif Vekâletidir. Bundan sonra mektep, medrese meselesi yoktur. Türk milletinın nesillerini yetiştirecek bir tek ilim ve terbiye müessesesi vardır (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt: 6, (27 Şubat 1340): 415).

Vasıf Bey, daha sonra mahkemeler konusunu ele alarak, ülkede iki ayrı hukukun uygulandığına, iki ayrı mahkemenin bulunduğuna dikkat çekerek bunun sakıncalı olduğunu vurgulamış ve devletin mahkeme ve kanunlarının aynı usule tâbi olması gerektiğini söyleyerek “*Türkiye Cumhuriyeti bütçesini yaparken tevhidi mahakim ve usulü esasım da*

bütçesinde tespit etmesi lazımdır” demiştir. Vasıf Bey, konuşmasının sonunda din işlerinin ve ordunun siyasetten uzak kalması gereğine işaret etmiş ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ile Şeriye Vekili’nin Heyet-i Vekile’den çıkarılmasını istemiştir. Mevcut bütçenin, rakamları ne olursa olsun, Cumhuriyet’in ruhu ile tezat teşkil ettiğini söyleyen Vasıf Bey, sözlerini, “Cumhuriyet ilan eden aziz arkadaşlarımı- hakikatin, tarihin, hayatın istediği, çizdiği (yola?) bütün kemali samimiyetimle davet ediyorum” diyerek bitirmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt: 6, (27 Şubat 1340): 401-436). Mazhar Müfit Bey de söz alarak; “bütçenin vatandaş için yapıldığını hanedanın vatandaş olmadığını dolayısıyla da bütçede hanedan kaleminin olmaması gerektiğini ileri sürdü. Müfit Bey sözlerini hanedanın Türkiye Cumhuriyeti memleketinde yeri yoktur” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:2, Cilt: 6, (27 Şubat 1340): 401-436).

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924 günü TBMM’de yaptığı konuşmada: “Cumhuriyet’in her türlü saldırılardan korunması için eğitim ve öğretimin ivedilikle birleştirilmesi ve dinin bir sömürü aracı olmaktan kurtarılması...” gereği üzerinde durmuştur. 2 Mart 1924 günü Halk Fırkası grubu toplanarak bu üç mesele etrafında müzakere yapılmıştır (CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), 2002). İsmet Paşa’nın başkanlığında yapılan grup toplantısında ilk olarak Urfa mebusu Şeyh Safvet Efendi ve arkadaşlarının, Hilafetin Kaldırılması ve Osmanlı Hanedanının Türkiye Haricine Çıkarılması hakkındaki kanun teklifi okunmuş ve grupta kabul edilen kanun maddelerinin yalnız ilk iki tanesi Meclis Genel Kurulunda değişikliğe uğramıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart

1340): 27-28). Bu anlayış çerçevesinde 3 Mart 1924 günü Meclis Başkanlığı'na üç öneri verilmiştir: Bunlardan birincisi, halifeliğin kaldırılması ve Osmanoğulları soyundan olanların Türkiye dışına çıkarılmalarıyla ilgili yasa önerisi; ikincisi Şer'iyye ve Evkaf, Harbiye vekâletlerini kaldırılmasıyla ilgili yasa önerisi; üçüncüsü de Tevdid-i Tedrisat yasa önerisi idi.

3.1. TBMM Genel Kurulunda Hilafetin İlgâ Edilmesi

Halk Fırkası grubunda 2 Mart 1924'ta yapılan müzakerelerden bir gün sonra pazartesi günü saat 1:40'ta TBMM'de Fethi Bey reisliğinde açılan birinci celsede sırasıyla Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî'nin Türkiye Haricine Çıkarılmasına dair Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi ile 53 arkadaşının Hilafetin Kaldırılması ve Osmanlı Hanedanının Türkiye Dışına Çıkarılması ile ilgili kanun teklifinde bulunmuşlardır (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340): 27). Ayrıca, Şeyh Safvet Efendi ve elli refikinin teklif-i kanunisi, Şer'iyye ve Evkaf, Erkan-ı Harbiyye Vekâletinin ilgasına dair Siird Mebusu Halil Hulki Efendi ve elli refikinin teklif-i kanunisi, Tevhid-i Tedrisat hakkında Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve elli refikinin takrirleri gündeme gelmiştir. Üç kanununda encüme sevk edilmeden müzakeresi Meclisce onaylandıktan sonra hükûmetin verdiği bir önerge ile hilafetin ilgası diğer iki kanundan sonraya bırakılmıştır. 3 Mart 1924 tarihli ve 431 sayılı "Hilâfetin İlgası ve Hanedanı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memalik-i Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun" gereğince, hilafet kaldırılmış, Osmanlı hanedanının erkek, kadın bütün üyeleri ile damatlar vatandaşlık haklarını kaybederek, kanunun kabul tarihinden başlayarak 10 gün içinde sınır dışı edilmişlerdi. Padişahlara ait saray, kasır,

köşk, bahçe ve araziler millete intikal edecek, hanedan üyelerine ait taşınmazları belirli sürede ellerinden çıkaracaklardı. Kendilerine bir defaya mahsus olmak üzere para verilecekti. 4 Mart gecesi İstanbul Valisi Dolmabahçe Sarayına giderek Halife Abdülmecid Efendiyi yatağından kaldırıp Büyük Millet Meclisinin kararını tebliğ etti. Halife heyecan içinde Ankara ile muharebe edip iki gün izin istedi. Bu istek reddedildi. Sonuçta, 5 Mart 1924 Çarşamba günü sabaha karşı halife, oğlu Ömer Faruk, Kızı Dürrüşehvar, Kadın Efendiler, Mabeyinci Hüseyin Nakip Turhan Bey ve Hususi Kâtibi Dr. Selahattin ve diğer yakınlarını yanına alarak uzun bir kabile halinde yola çıkmıştır (Eroğlu, 1974: 183-184). Halifelik makamını ilga eden kanun aynı gün Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından onaylanmış ve 431 sayılı kanun olarak *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır (Düstur, 3. Tertip, V: 668).

Sonuç olarak, kanun metninde halifelik görevini hükûmet ve TBMM'nin ifa ile mükellef olduğu, dolayısıyla hilafet makamı mülga olmakla birlikte hilafetin mana ve fonksiyonunun meclis ve hükûmete havale edildiği anlaşılıyor. Ancak daha sonra kanun metninden anlaşılan, mefhum dikkate alınmamış ve uygulamada hilafetin mana ve fonksiyonlarına yer verilmeyerek hilafet makamının tarihte kaldığı görüşü hâkim olmuştur.

4. Hilafet Makamının Meşruiyetinin Sorgulanması: Tepkiler-Destekler

Cumhuriyetin ilanı ve sonrasında gerçekleştirilmeye çalışılan inkılap teşebbüsleri sırasında kökleri tarihî derinliği haiz olan hilafet gibi geleneksel bir kurumunun sonlandırılmasına karar verildiğinde, dinî zeminden hareketle bu kurumların şekil ve mahiyet itibarıyla işlevsiz kaldığı tezine gerek Meclis

içinde gerekse Meclis dışında gösterilen tepkileri etkisiz kılma çabalarına da girişilmiştir. Fakat bu türden tepkiler entelektüel bir mahiyet arz etmekle birlikte, meselenin doğrudan üst düzey makamlarca ele alınmış olması konunun ehemmiyetini gözler önüne sermektedir.

4.1. Seyyid Bey'in Görüşleri

Bu bağlamda dönemin Adliye Vekili Seyyid Bey'in¹ bu makamın ilgası konusundaki yaklaşımları ve sırasıyla saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım 1922'den, hilafetten ilga tarihi olan 3 Mart 1924 yılına kadar geçen yaklaşık on altı aylık dönem yeni iktidarın siyasi temellerinin sağlamlaştırılmaya çalışıldığı süreç olmuştur (Yıldırım, 2004: 83-84). Seyyid Bey, Adliye Vekilliği görevi sırasında 1923 yılında hilafet konusu üzerinde *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliye*, ve *Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi* (Ankara 1340, Büyük Millet Meclisi Matbaası) olmak üzere iki önemli çalışmayı kaleme

¹ 1873 yılında İzmir'de doğmuş olan Seyyid Bey,; medrese tahsili sonrasında İstanbul Dârülfünûnu Hukuk Mektebi'ni bitirmiştir. Mezuniyeti sonrasında da bu okulda uzun yıllar usûl-i fıkıh müderrisliği de yapmıştır. İttihad ve Terakki Fırkası'nda reis ve reis yardımcılığı gibi üst düzey görevlerde bulunmuştur. Meclis-i Mebûsân ve Meclis-i Ayân üyeliğinde de bulunmuş olan Seyyid Bey, sürgün edildiği Malta dönüşünden sonra, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya hukuki konularda danışmanlık yapmıştır. Sonrasında II. Dönem TBMM'ye mebus seçilmiştir. II. Dönem TBMM'de Ağustos 1923 ve Mart 1924 tarihleri arasında Adliye Vekilliği'nde bulunan Seyyid Bey, bazı görüşleri nedeniyle kabineden tasfiye edilmiştir. Vekillik ve mebusluk görevleri sonrasında İstanbul'da yeni kurulan İlahiyat Fakültesi'nin reisini yapan Seyyid Bey, 8 Mart 1925 tarihinde vefat etmiştir. (Erdem, 1995); Saltanatsız bir hilafet dönemi başladıktan sonra, hilafetin siyasal bir kavram olarak yeniden yorumlanmaya başlanması, milletin siyasal otoritenin kaynağı olduğu bilincinin oluştuğu bir süreçle paralellik arz etmektedir. Siyasî otorite ve bu otoritenin kullanımıyla ilgili tartışmalar, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte başlamış; fakat saltanatla iç içe geçmiş bulunan bir hilafet kurumunun var olması, bu tartışmaların elit bir çerçevede kalmasını gerekli kılmıştı. Ancak saltanatın hilafetten ayrılarak kaldırılması ve siyasal yaptırım gücünden tamamen soyutlanması ve görev alanının sınırlandırıldığı bir halifenin Meclis tarafından atanması, bu kurumun geleneksel yapının dışında ve farklı bir düzlemde yeniden yorumlanmasını kaçınılmaz olarak gündeme getirmişti. (Yıldırım, 2004: 92).

almıştır. Seyyid Bey *Hilâfet ve Hâkimiyyet-i Milliye* başlıklı çalışmasının giriş kısmında ifadelerle yer vermiştir:

Hilâfet mefhûmını tarîf ve tavzîhe girişmezden evvel şu mühim ciheti arz ideyim ki, ‘hilâfet’ mes’elesini hadd-i zâtında mesâil-i fer’iyye ve fihhiyyedendir, millete âid hukûk ve mesâlih-i âmme cümlesindedir. İ’tikâda taallûkı yoktur, binâenaleyh mesâil-i i’tikâdiyyeden değildir. Vâkıan i’tikâdiyyâta dâir olan âsâr-ı İslâmiyyede dahî bu mes’eleden uzun uzadıya bahs olunuyor. Fakad bu, hilâfet mes’elesinin akâid-i İslâmiyyeden ma’dûd olduğu için değil, belki bu mes’ele etrâfında bilâhere toplanmış olan birtakım hurâfât ve efkâr-ı bâtılayı cerh ve ibtâl içündür... Hatta ‘hilâfet’ mes’elesini, dinî bir mes’ele olmadıktan ziyâde dünyevî ve siyâsî bir mes’eledir ve doğrudan doğruya milletin kendi işidir. Bunun içündür ki, nusûs-ı şer’iyyede bu mes’ele hakkında tafsîlât yoktur. (Seyyid Bey, 1339: 1-5).

Hilafetin kaldırılması konusunun görüşüldüğü 3 Mart 1924 tarihinde, Meclis oturumunda yaptığı konuşması daha sonra “*Hilâfetin Mahiyet-i Şer’iyyesi*” ismiyle bir kitapçık olarak yayınlanan konuşmasıyla dikkatleri çekmiştir. Bu eserinde Seyyid Bey, hilafet ve saltanat kurumlarının birbirinden farklı mahiyet arz ettiklerini ve saltanatın kaldırılarak hilafete geçici bir süreyle dokunulmaması gerçeğinin arkasında adaletli bir hükûmetin kurulmasıyla mümkün olabileceğini ifade etmiştir:

Hilâfet meselesi dinî olmaktan ziyade bünyevi bir meseledir ve itikat meselelerinden değil, millete ait hukuk ve mesalihi âimime cümlesindedir. İtikâda taallûku yoktur... Hilâfet meselesinin asıl mahiyeti şer’iyesini izah edeyim. Her şeyden evvel şu noktayı arz

edeyim ki; Hilâfet Hükümet demektir. Doğrudan doğruya millet işidir. Zamanın icabına tabidir. Muhterem efendiler, asıl kanunu din olan Kurani Kerime müracaat ederseniz görürsünüz ki, bizim şekli Hilâfet hakkında yani İslâm Hilâfeti hakkında hiçbir âyeti kerîme yoktur. Kuran-ı Kerim emri Hükümette yani idare-i memleket hususunda bize iki düstur gösteriyor: Biri; bugün âlemi medeniyette cari olan kaidei meş verettir ki, bunu Kuran bize bin üçyüz sene evvel vaz'etmiştir. O da (ve emrühüm şûra beynehüm) düsturudur. Müslümanların işi kendi aralarında meşveretle görülür, demektir. Gerçi bu Âyeti Celile Medine ahalisi hakkında nazil olmuştur. Medmeliler kendi umuru müştarekelerini, memleketlerine aidolan işleri kendi aralarında meşveretle rü'yet ederlermiş. Demek ki idare-i memleket hususunda usulü meşveret takdir-i ilâhiyeye mazhar olan müstahsin bir usuldür. Bir kaidei usuliyeye vardır. Hulâsa: Meşveretle iş görmek takdiri ilâhiye mazhar olan bir keyfiyettir. Nasıl ki bütün âlemi medeniyette bugün bu usulü meşvereti kabul etmiştir. Biz de ona tevfikân ittihazı mukarrerat ediyoruz. Efradın hukukunu memleketin selâmetini en ziyade kâfil olan usulü idare de budur. (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2; Cilt: 7, (3.3.1340): 30).

Seyyid Bey, hilafet kurumunun tarihî arka planının ve dinî temellerini ifade ettiği konuşmasında; *“Hilâfet. Esasen İslâm dininin hükümetinde mündemiçtir, bundan ibarettir, Bununla beraber ben bu isme de çok ehemmiyet vermem. Artık bu ismin oynayacağı siyasî rol çoktan ‘geçmiştir. Bugün pek güzel gördük, Harbi Umumide kanal seferi bize hilâfet kuvvetini hiçbir işe yaramadığını pek acı ve pek pahalıya oturtarak anlatmıştır.”*

ifadeleri kurumun TBMM'nin kişiliğinde mündemiç sayılmasının, hilafetin mahiyetinden çok şekline yönelik yapılan değişikliğin bir göstergesi olduğuna işaretir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2; Cilt: 7, (3.3.1340): 40-43). Bununla birlikte, Seyyid Bey'e göre, hilafet kurumunun mahiyetine ilişkin olan fonksiyonların TBMM'de mündemiç kılınması, yeni yeni şekillendirilmeye çalışılan kurum ve kavramları bu geleneksel yapı üzerinden meşrulaştırma anlayışının bir tezahürüdür. Seyyid Bey'in tamamını aktaramadığımız Meclis konuşmasının bir kısmında, hilafetin ilgası sürecinde yaptığı değerlendirmelerinde, siyaseti, İslam dininin bir parçası olarak kabul etmiştir. İslam'ın bu alanla ilgili olarak bazı düzenlemeler yaptığını belirtir. Seyyid Bey, Hz. Peygamberin bir taraftan şeri kanunları koyup tebliğ etmiş olduğunu, diğer taraftan da bu şeri kanunların icrasını bizzat üstlenmiş olduğunu belirtmiştir. Bu yönüyle Hz. Peygamber, kendi döneminde İslam coğrafyasının diğer bölgelerine valiler göndermiş, kadılar tayin etmiş ve savaşlarda başkumandanlık görevini yerine getirmiştir. Hz. Peygamber'in bu yönünü "*bu hilafeti halkikiyeye (hilâfeti nübüvvet)*" olarak niteleyen Seyyid Bey, bunun günümüz örf ve ıstılahında '*hükümet*' kavramıyla ifade edildiğini söylemektedir (Goloğlu, 2012: 99).

Seyyid Bey, hilafetin tarihçesini ele alırken, Ziya Gökalp ve Hoca Şükrü gibi Abbâsî halifelerinin siyasal tecrübelerinden hareket etmeyerek, daha öncelere gider. Bu kurumun ciddi bir dönüşüm yaşadığı Emevîler dönemindeki uygulamaları önceki dönemle mukayese eder ve bu kuruma biçilen yeni fonksiyonun açıklamalarını yaparken teorik olarak daha tutarlı bir çerçeve çizmiştir. Fakat Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemlerini ideal halifelik olarak niteleyip, sonraki dönemlerde bu kurumun yozlaşmasını,

gelenen mevcut durumu açıklamada bir hareket noktası kabul ederek bu kurumu tekrar ideal dönemindeki konumuna döndürmenin mümkün olmayacağını savunur. Ayrıca Seyyid Bey, hilafeti genel olarak ‘hilâfet-i kâmile/hakîkiyye’ ve ‘hilâfet-i sûriyye/hükmiyye’ şeklinde iki kısma ayırır:

Gerçek hilafet (hilâfet-i kâmile/hakîkiyye): Gerekli olan şartları taşıyan, milletin seçim ve onayıyla gerçekleşen hilafete, dinen de geçerli olan gerçek hilafet denir (Seyyid Bey, 1924: 16). Gerçek hilafeti bu şekilde tanımlayan Seyyid Bey, bu hilafet şeklinin sadece ilk dört halife dönemiyle sınırlı olduğunu belirtir. Gerçek anlamdaki hilafet makamında bulunan bir halife, Hz. Peygamber’in yolundan gider; onun gibi hayatı idare eden bir siyaset takip eder (Seyyid Bey, 1924: 27). İdeal bir halifenin misyonunu bu şekilde ortaya koyan Seyyid Bey, bu anlamda bir hilafetin tesis edilemeyeceğini belirtmiş; o günün siyasal koşullarını da göz önünde bulundurarak, mevcut hilafet kurumunun bu sayılan şartların hiçbirini taşımadığını ortaya koymaya çalışmıştır. İlk dört halifenin, devlet işlerini yürütürken kendi özel hayatlarında çok sade bir yaşam sürdüklerini; kamuya ait olan imkânların hiçbirini kendi özel hayatlarına taşımadıklarını söyleyerek üstü kapalı bir şekilde Osmanlı halifelerinin saray yaşantılarına işaret etmiştir. Anlaşılacağı üzere, Seyyid Bey, bu sözleriyle cumhuriyete geçiş sürecinde benimsenen yeni siyasal modeli meşru bir zemine oturtma gayretindedir.

Biçimsel hilafet (hilâfet-i sûriyye/hükmiyye): Şekil itibarıyla hilafet olarak isimlendirilen hilafetin bu çeşidi, gerçek anlamda bir hilafet olmayıp; mülk, saltanat ve padişahlıktan ibarettir. Bu hilafet çeşidi, hilafetin şartlarını haiz olmaktan uzak bir şekilde zorla elde edilir. Seyyid Bey’e göre, Ehl-i Sünnet’in ileri gelen âlimleri Emevî ve Abbâsî hilafetlerini bu çeşit hilafet

içinde değerlendirmişlerdir. Çünkü onların hilafetleri, milletin arzu ve seçimleriyle meydana gelmeyip zorla ve istilâ yoluyla oluşmuştur. Emevî halifelerinin işlemedikleri zulüm ve zorbalık, Hz. Peygamber'in çocuklarına yapmadıkları kötülük kalmamıştır. Abbâsî halifeleri de haksızlık ve zulümlerini sürdürmüşlerdir. Osmanlı halifeleri saltanata olan hırs ve arzularından dolayı birçok günahsız şehzâdenin kanını dökmüştür (Seyyid Bey, 1924: 19-20).

Bu ifadelerin yanında bir kimsenin halife olabilmesi için taşıması gereken şartları belirtmeye çalışan Seyyid Bey, sırât-ı müstakim olarak nitelediği dört Sünni mezhebin bu konuyla ilgili olarak ortaya koydukları çerçevenin içinde kalmaya çalışır. Ona göre bu dört mezhepten Mâlikî, Şâfî ve Hanbelî mezhepleri, hilafetin şartları konusunda ağır davranmışlardı. Bu üç mezhep de halife olacak kişinin âlim olmasını, adalet vasfını haiz bulunmasını ve Kureyş soyundan gelmesini şart koşmuşlardır. Hatta İmam Şâfî, halifenin adaletten ayrıldığı durumda kendiliğinden azledilmiş olacağını ve ayrıca bu görevden azledilmesine gerek kalmayacağını söylemiştir. Hanefîler ise, halifede bulunması gereken şartlar konusunda biraz müsamahakâr davranmışlar, halifenin müçtehit olmasının şart olmadığını, âlim olmasının yeterli olduğunu söylemişlerdir. Hanefîlere göre, bir halife adaletten ayrıldığı zaman kendiliğinden azledilmiş sayılmaz. Kısaca bu dört mezhebin tamamı da ilim ve adaleti hilafetin temel şartları olarak kabul etmişler, âlim ve adil olmayan bir kişiye halife demeyip melik ya da sultan demişlerdir. Seyyid Bey, dört Sünni mezhebin bu konudaki genel yaklaşımını bu şekilde ortaya koyduktan sonra, gerçek bir hilafetin şartlarını; Müslüman olmak, hür olmak, akil ve baliğ olmak, erkek olmak, sağlam duyu

organlarına sahip olmak, ülkenin ve milletin işlerini iyi idare etme kabiliyetine sahip olmak, halk üzerinde nüfuz ve kudrete sahip olmak, cesur olmak, tam manasıyla adalet sahibi olmak ve Kureyş soyuna mensup bulunmaktır, şeklinde ortaya koyar (Seyyid Bey, 1924: 17).

Ona göre bu şartların yanı sıra bir de ilim şartı vardır ki bunu diğer mezheplerin yaklaşımını belirtirken açıklamıştı. Bu şartlardan adalet ve Kureyş soyuna mensup olmayı ayrıca ele alır ve açıklamaya çalışır (Seyyid Bey, 1924: 18). Halifede bulunması gereken şartları ortaya koyarken, el-Maverdî ve İbn Haldun'un konuyla ilgili yaklaşımlarından yararlandığı görülen Seyyid Bey, bu şartları daha güncel bir dille ifade ederek, halifenin kimliğinden daha çok onun yerine getirmesi gereken fonksiyonlar üzerinde yoğunlaşır.

Konumuzu tüm açıklığı ile ortaya koyması bakımından Seyyid Bey'in halifeyi seçme yöntemleri hakkındaki görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz: *“Halifenin ifâsıyla mükellef olduğu vezâif, esasen ve haddi zâtında doğrudan doğruya milletin kendi işidir; umûr-i müştereke-i milliyyedendir. Millet bu işini sûret-i mahsûsada ehil ve münasip göreceği bir zâta icâb ve tefvîz eder; o zât da kabul ve deruhte eylerse işte o vakit, o zât halife olmuş olur. Ve bu icâb ve kabul ile mün'akid olan akde de hilafet denir. Akd-i vekâlet de bundan başka bir şey değildir.”* Halifeyi ve hilafet kurumunu hukukun bir konusu olarak ele alıp, yönetenle yönetilen arasındaki bir sözleşme statüsünde değerlendiren Seyyid Bey hem geçmiş tecrübeden hareketle hem de mevcut siyasal yapılanmanın koşullarını göz önünde bulundurarak, hilafetin; yönetilen 'Millet-i İslâmiyye' ile yöneten 'halife' arasında gerçekleşen bir akit ve mukavele olduğunu belirtir. Yönetilenlerin, kendilerini ilgilendiren

yönetimle ilgili tüm konularda vekil olarak kabul ettiği yöneticiye yetkilerini devretmesi anlamına gelen bu sözleşme gereği, halife, milletin vekilidir. Hilafeti, milletin yönetim işini üstlenen vekil kurum olarak yorumlayan bu bakış açısına göre, meşruti bir hükûmet veya halkın seçtiği temsilcilerden oluşan temsilî bir hükûmet şekli de fonksiyon itibariyle hilafetin yerine rahatlıkla ikame edilebilecek idare biçimleridir (Seyyid Bey, 1924: 26). Hilafetin tesis edilmesinin mahiyet-i fihhiyyesini bu şekilde izah eden Seyyid Bey, bir kişiyi hilafete getirmenin iki şekilde mümkün olacağını belirtmektedir:

Ehl-i hail ve akd'in biati (seçim): Halifeyi seçme işi, doğrudan doğruya milletin kendi işi olduğundan dolayı, tüm bireylerin bu seçime katılmaları gerekmektedir (Seyyid Bey, 1924: 27).

İstihlâf (Halifenin kendinden sonra veliaht tayin etmesi): Hilafete gelmenin diğer bir yolu da mevcut halifenin kendisinden sonra yerine geçecek olan bir kişiyi belirlemesidir. Hz. Ebû Bekir, daha hayattayken Hz. Ömer'i kendisinden sonrası için veliaht tayin ederek, ümmete açıklamıştır. Veliaht tayin işinin, ehl-i hail ve akd'in onayına sunulması zorunlu değildir. Ayrıca veliaht tayininin geçerli olabilmesi için hem veliaht tayin edenin hem de veliaht olacak kişinin halifede bulunması gereken tüm şartları haiz olmaları gerekmektedir. Câhil veya fâsık olan bir kişinin, hilafet için gerekli şartları haiz olan birini dahi veliaht olarak tayin etmesi geçerli değildir (Seyyid Bey, 1924: 28).

Seyyid Bey, halifenin esas amaçlarını bu şekilde sıralayarak, bu vazifelerin başka siyasi bir örgütlenme biçimiyle de gerçekleştirilebileceğine kapı aralarken; Hoca Şükrü, bir hükûmetin yapması gereken ne kadar görev

varsa, bunların tamamının hilafet makamına ait olduğunu söyleyerek, dikkatleri siyasal yetki bakımından güçlendirilmiş halife üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Seyyid Bey'e göre hilafet makamının gerçekleştirmekle yükümlü olduğu dinî ve dünyevî vazifeler özetle şunlardır: “*Din ve itikâdı muhâfaza, ahkâm-ı şer’iyye ve i’lâmâtm icrasıyla davaların fasl ve rü’yeti, can ve mal ve urzın temin-i masûniyeti, ukûbatm icra ve tatbiki, serhaddin muhâfazası, cihad, ganâim ve tekâlîfin bemehc-i şer’î tevzi ve taksimi, beytûlmâlden verilecek maaşların tayini, umûr-ı idare ve mâliyyeye emin ve sahib-i re’y kimselerin tayini, umûr-ı devlete sa’y ü ikdam ile şûûn ve vekâyi’in hüsn-i cereyanına mütemediyen ihtimam.*” (Hoca Şükrü, 1339: 21).

4.2. Ziya Gökalp’in Görüşleri

Ziya Gökalp², hilafet kurumunun tarih içerisindeki uygulanış biçimlerinden bahsederken; bu kurumun etkin siyaset içerisinde önemli bir

² Türkiye’de Türk milliyetçiliği düşüncesinin önde gelen kuramcısı olan Ziya Gökalp, Diyarbakır doğumlu olup, babasının verdiği isimle Mehmet Ziya, yaygın kabule göre 23 Mart 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi’nin ilanından kısa bir süre sonra çağının aydın bir ailesinin ferdi olarak dünyaya gözlerini açmıştır. Gökalp’in babası, Vilayet Evrak Memuru Mehmet Tevfik Efendi (1851-1890), annesi Zeliha Hanım’dır (1856-1923). 1890 yılında henüz çocuk denebilecek yaşta 14 yaşındayken Gökalp, babasını kaybetmesine rağmen, öğrenimine devam etmeden etmektan vazgeçmemiştir. Gökalp, 1890 yılında amcası Müderris Hacı Hasip Bey’den dersler almış, 1891 yılında ikinci sınıftan kayıt yaptırarak İdadi-i Mülkiye’ye başlamıştır. 1895 yılında kardeşi ile tekrardan İstanbul’a hareket etmiştir. Ziya Gökalp, ücretsiz olan Baytar Mektebi’ne kayıt yaptırabilmiştir. Ziya Gökalp, bu okuldaki öğrenciliği sırasında, meşrutiyet için mücadele verenlerle ilişkiye temas kurmuş ve çok geçmeden de İstanbul’da tıbbiyeliler in kurmuş olduğu gizli cemiyet içinde çalışmaya başlamıştır. Ziya Gökalp, 1908’de İttihat ve Terakki’nin Diyarbakır, Van ve Bitlis heyetlerinin müfettişliğine atanmıştır. Ziya Bey, Selanik’te bulunduğu dönemde 1900 Aralık sonunda, Selanik Sultanî Mektebi’nde sosyoloji dersi vermeye başlamıştır. 1911 yılında ailesini de Selanik’e aldırıştır. Bu sırada, 1911’de soyadı kanunu çıkmadan çok önce, *Altun Destan*’da ilk kez Gökalp mahlasını kullanmıştır. 1912’de İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezi’nin İstanbul’a taşınması üzerine Gökalp de ailesiyle İstanbul’a taşınmıştır. Gökalp Bey, Ergani Maden’den milletvekili seçilmiş fakat, Meclis’in 18 Ağustos 1912 tarihinde feshedilmesiyle bu görevi kısa sürmüştür. Gökalp, 1913 ve 1914 yıllarında ise teklif edilen Maarif Nazırlığı (Milli Eğitim Bakanlığı) görevini kabul etmeyerek, Edebiyat Fakültesinde İçtimaiyyat

kırılmayla yüz yüze geldiği Abbâsîlerin son dönemlerindeki uygulamasından hareketle, hilafeti papalık benzeri bir kurumla özdeşleştirir. Selçuklular zamanında Bağdat'ta, Memlûkler zamanında da Mısır'da ümmetin liderliğiyle milletin liderliği birbirinden ayrılmıştı. Bu devirlerde halife yalnızca ümmete ait olan dinî işlerle uğraşıyordu. Halkı ilgilendiren bütün siyasi işleri Bağdat'ta Selçuklu, Mısır'da da Memlûk sultanları icra ederdi. Gökalp'e göre, bu devirler İslam tarihinin hem din hem de siyasi olarak en parlak dönemidir. Sultan Selim'in bu iki makamı tekrar birleştirmesiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu çöküşe geçmiş ve dinî hayat ile siyasi hayat gerilemeye yüz tutmuştur. Çünkü Osmanlı halifelerinin manevi nüfuzları, yalnızca yönetimi altında bulunan Müslümanlar için geçerlidir. Osmanlı yönetimi dışındaki diğer bölgelerde bulunan Müslümanların Osmanlı halifelerine dinî bağlılık göstermeleri, bu dinî bağlılık üzerinden siyasi emellerin gerçekleştirilmesi endişesi taşıyan yöneticiler tarafından engelleniyordu (Gökalp, 1339: 8-9).

Hilafet kurumunu, dinî iktidar ile siyasal iktidarı tek elde toplayan model ve siyasal iktidar içerisinde hiçbir etkinliği olmayan, sadece dinî alanla

Müdürlüğü (Sosyoloji hocalığı) görevini sürdürmüştür. Bu görevinin yanında Gökalp, İstanbul Üniversitesi'nde ilk sosyoloji profesörü olmuştur. Gökalp, 1919 yılının ocak ayında, 'asayiş bozma ve Ermenilere zor kullanma' iddiasıyla Divan-ı Harpte (askeri mahkeme) idam cezası ile yargılanmış, idam cezası almamış, ancak Malta'ya sürülmüştür. Gökalp'in Malta'daki sürgün günleri 30 Nisan 1921'de Kars Savaşında esir alınan İngilizlerin karşılığında esir Türklerin serbest bırakılması sonrasında bitmiştir. Sürgün günleri sonrasında ülkeye dönerek Diyarbakır'a yerleşmiştir. 1922'de Muallim Mektebi'nde (Eğitim Fakültesi) felsefe dersleri vermeye başlayan Gökalp, bir taraftan da dergi çıkarma çalışmalarına devam etmiştir. 1923 yılında Telif ve Tercüme Encümeni Reisliği'ne (Kültürel Yayınlar Dairesi Müdürlüğü) getirilen Ziya Gökalp; aynı yıl, *Türkçülüğün Esasları* isimli ünlü eserini yayınlamıştır. İlmî çalışmaları sonrasında Gökalp; bilimsel, kültürel ve eğitim çalışmalarına kısa bir süre ara vermiş; 11 Ağustos 1923 tarihinde Diyarbakır'dan Milletvekili seçilmiştir. 1924 yılı başlarında rahatsızlanan Gökalp, 25 Ekim 1924 tarihinde vefat etmiştir. (Tütengil, 1956: 82-84; Ülken, 2001: 304; Fındıkoğlu, 1956: 77).

ilgili olan konularda söz sahipliği olan model şeklinde iki farklı biçimde değerlendiren Gökalp'e göre en ideal model ikincisidir. Meclis, saltanatı kaldırıp halifeyi siyasetin dışında tutmakla, bu kurumu eskisine göre daha itibarlı ve daha kuvvetli bir konuma kavuşturmuştur. Çünkü bugünkü halife, herhangi bir devletin özel siyasetine bağlı bulunmadığından dolayı tüm dünyadaki Müslümanların müftüleriyle açıkça ilişkiye geçerek, oralardaki imamlara ve hatiplere berat verecek hem yurtiçi hem de yurtdışındaki dinî kurumların tamamı üzerindeki dinî nüfuzunu sağlayacak ve Müslim-gayrı Müslim hiçbir devlet bu dinî görevlerin yerine getirilmesine engel olamayacaktır.

Müslümanların tarih boyunca uygulayageldikleri siyasi tecrübeden hareketle, hilafetin uygulanış biçimlerini sosyolojik bir yoruma tabi tutarak, dört ayrı hilafet modeli üzerinde durmaya çalışan Ziya Gökalp; İslam tarihinde dört ayrı şekilde tecelli eden hilafetin mahiyet itibariyle birbirinden farklı olduğu için farklı isimlerle adlandırılmaları gerektiğini söyleyip, bu dört ayrı hilafet çeşidini şu şekilde ortaya koyar:

Halife sultanlar: Dört halifenin asli görevleri halifelikti. Ancak o dönemde ayrıca bir devlet teşkilatı olmadığından, bu halifeler kamuya ait siyasi işlerde de yetki sahibi olmuşlardır. Bu halifelerin asıl görevleri namazlarda imamlık yapmak, cuma ve bayram hutbelerini okumak, hac kabilelerini organize edip haccın gereklerini yerine getirmek için başkanlık yapmaktır (Gökalp, 1339: 59).

Sultan halifeler: Emevî, Abbâsî ve Osmanlı halifelerinin asli görevleri sultanlık olduğu halde bunlar, hilafeti de uhdelerinde bulunduruyorlardı. Bunlar din ilimleri konusunda herhangi bir üstünlüğe sahip olmadıkları için,

bunların zamanında din ilimlerinde dört imam gibi müçtehitler ortaya çıktı. Namaz, hac gibi ibadetlerin ifasını bu imamlar, sultanlara vekil olarak yerine getiriyorlardı ve ümmetin salih fertleri vaizlik, müftülük, müderrislik görevlerini üstleniyorlardı. Bu insanlar görevlerini eksiksiz yerine getirirken, sultanlar kendilerine düşen görevleri gereğince yapmadıkları gibi olumsuz tavırlar takınıyorlardı.

Teşkilatsız halifeler: Selçuklu sultanları zamanında Bağdat'ta, Memlük sultanları zamanında da Mısır'da bulunan halifeler, saltanattan tamamen soyutlanmış oldukları gibi, dinî vazifeleri yerine getirmek için ihtiyaç duydukları dinî kurumlardan da mahrum kalmışlardı.

Bağımsız ve teşkilatlı halifeler: Bugünden itibaren işe başlayan halifeler, saltanattan bağımsız oldukları gibi geniş bir ümmet teşkilatı oluşturup dinî görevlerini gereği gibi yerine getirebileceklerdir. Bunun için de derhal bir danışma kurulu oluşturulmalı ve İslam dünyasının en seçkin âlimleri bulunarak bu kurula üye yapılmalıdır. Gökalp, hilafetin bu son şeklinin olması gereken şekil olduğunu ve hilafetin saltanattan ayrılarak saltanatın kaldırılmasıyla bunun gerçekleştiğini belirtmektedir. Bu yeni hilafet şekline, eski dönemlerdeki gayrı Müslim teşkilatlarının bir benzeri olduğu gerekçesiyle karşı çıkanlara, Gökalp şu cevabı vermektedir: “*Gayrı müslimlere ait bu cemaatler yalnız ruhânî teşkilâtlar değildi. Cismânî teşkilâtlar namıyla teşri’î, kazâî, icrâî salâhiyetleri de vardı. Bu salâhiyetlere dâhilî kapitülasyonlar yahut imtiyâzât-ı mezhebiyye deniliyordu. Bu siyasî imtiyazlara mâlik cemâatlerden her biri, hakikatte küçük bir devlet mahiyetindeydi. Bugünkü millî saltanat, bu üç siyasî salâhiyetten en küçük*

bir zerrenin bile milletten başka hiçbir zümreye verilmesine rıza gösteremez.” (Gökalp, 1339: 59-61).

Gökalp, bu yeni hilafet modelinin yasama, yargı ve yürütme yetkisi bulunan bir kuruma dönüşmemesi için, bugünkü diyanet teşkilatının da temelini oluşturan teşkilatımızın her nahiyedeki şubesine cami teşkilatı, her kazadaki merkezine müftülük ve her devletteki merkezine meşihat teşkilatı adı verilen bir hilafet kurumu önermiştir.

4.3. Ali Abdurrâzık'ın Görüşleri

Sünni siyaset modeli olarak kurumsal bir nitelik kazanan hilafetin, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kaldırılmasıyla birlikte, İslam dünyasının entelektüel nabzının hızla attığı Mısır'da tüm dinî çevrelerin dikkatleri Ali Abdurrâzık³ üzerinde yoğunlaşmıştır. İslam anayasa ve idare hukukuyla ilgili olarak, İslam dünyasında en çok tartışılan ve büyük yankılar uyandıran Ali Abdurrâzık'ın (ö. 1966) kaleme aldığı yaklaşık 110 sayfalık *el-*

³ Ali Abdurrâzık, Mısır'ın Minye ilinde 1887 yılında doğdu. Abdurrâzık ailesi, Muhammed Abduh (1849-1905) ve öğrencilerinin aralarında bulunduğu birçok ilim ve siyaset adamının toplantılarına ev sahipliği yapmasının yanı sıra, Hizbu'l-Ümme ve Hizbu Ahrârî'd-Dustûriyyin adıyla Mısır'ın siyaset dünyasında önemli bir konuma sahip oluşumlarda da etkin bir rol oynuyordu. Ali Abdurrâzık, Kur'an-ı Kerim'i hifzettikten sonra Ezher Üniversitesi'nde öğrenimini tamamladı. 1912 yılında mezun olduktan sonra ekonomi tahsili görmek amacıyla İngiltere'ye gitti. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte tahsilini tamamlayamadan Mısır'a dönmek zorunda kaldı. 1915 yılında kadı olarak atandı ve el-İslâm ve Usûlü'l-Hükm isimli eserini yayınladığı 1925 yılına kadar bu görevini sürdürdü. Bu kitabı yüzünden Alimler Yüksek Konseyi tarafından kurulan mahkemede yargılandı ve Ulema Heyeti'nden çıkarılarak görevinden uzaklaştırıldı. Kardeşi Şeyh Mustafa Abdurrâzık (1885-1946) Ezher Üniversitesi Rektörlüğü'ne getirilince hakkında verilen karar bozularak tekrar alimlik payesi verildi. İbrahim Abdulhadi Paşa (1898-1981) kabinesinde Vakıflar Bakanı olarak 1948-1949 yıllarında görev yaptı. *El-İslâm ve Usûlü'l-Hükm* isimli kitabından başka *el-İcma' fi Şer'iati'l-İslâmiyye* ve Arap dili ve belâğatı- la ilgili bazı ders notlarını içeren *Emali Ali Abdurrâzık* isimli eserleri bulunan Abdurrâzık, 1966 yılında Kahire'de vefat etti.

İslâm ve usûlü'l-hüküm isimli eseri, Ömer Rıza (Doğrul) tarafından, cumhuriyetin kurulmasından ve Osmanlı saltanat ve hilafetinin ilga edilmesinden sonra, 1927 yılında, *İslâmiyyet ve Hükümet* adıyla Türkçe'ye (Osmanlı Türkçesi) çevrilmiştir. Ömer Rıza, kitabın başında '*Mütercimim Mukaddimesi*' başlığı altında şunları söylemektedir:

Bir seneden fazla bir zaman-ı mukaddem Mısır'ın en kıymetli âlimlerinden Üstad Ali Abdurrâzık Bey tarafından Arapça ile yazılmış ve intişârının ferdâsında mürtecilerin hasmâne hamleleriyle, aynı zamanda teceddüperverlerin en takdîrkar tezâhürâtıyla karşılanan bu eserin mevzuu hilâfet, saltanat, din ve devlet gibi Türk inkılâbının istihdâf ettiği büyük mes'elelerdi. Mısır'da ve sâir İslâm memleketlerindeki din âlimlerinin telâkkiyâtına mübâyin yeni fikirler müdâfaa iden ve Türk inkılâbına ilmî bir ifâde virmeğe teşebbüs iden bu eser mürtecilerle teceddüperverler arasında çok şiddetli bir mücâdeleye sebebiyet vermiştir. Eserin intişârını müteâkib bütün din âlimlerinin hücumuna marûz olan muhterem müellif, dinsizlikle itham olunarak her türlü hakârete, her türlü husûmete mukâvemet mecburiyetinde kalmış, gün geçdikçe bu husûmet yumuşayacağına ve bu adâvet harâretini zâyî ideceğine, bilakis şiddetini artırmış, müellifi İslâm câmiasından tard etmek, medenî, insânî, tabî bütün hukukdan ıskat etmek için yeni bir hareket başlamış ve bu hareket üstadı muhâkeme edecek dinî bir mahkemenin teşekkülüne müncer olmuştu. Bu mahkemenin huzurunda eserini müdâfaa iden muhterem müellifin aldığı karar, kâdîlıktan azil olunmaktı. (Ali Abdurrâzık, 1346/1927: 3).

Tarih boyunca Müslümanların siyasal bir modeli olarak süregelen hilafetin dinî temellerinin sorgulanması, hilafet kurumunun lağvedilmesiyle birlikte siyasal bir buhranın yaşandığı İslam dünyasının ilmî atmosferi, gergin tartışmaların yapıldığı bir sürece doğru sürüklenmesine sebep olmaktadır (Mustafa Sabri Efendi, 1992: 119; Muhammed Selim, 1989: 123; Mayer, 1982: 311-322). Farklı siyasal ve sosyal yapılanmalar içinde bulunan Arap kabileleri, Hz. Peygamber zamanında bir araya gelmiş, Peygamber'in liderliği altında tek bir topluluk olarak İslam dinini kabul etmiştir. Ancak Hz. Peygamber döneminde kurulan bu Arap birliği, hiçbir şekilde siyasi bir birlik olamamıştır. Bu algının oluşmasının arkasındaki gerçeklik konusunda Ali Abdurrâzık siyaset ilminin Müslümanlar arasında diğer ilimlere göre fazla gelişmediği kanaatindedir. Müslümanlar, diğer ilimlere gösterdikleri ilgiyi bu ilme göstermemişler ve bu ilme verdikleri önem siyaset felsefesi ile siyasal kurumlar alanında yapılan birkaç çalışmadan öteye geçmemiştir (Yücesoy, 2017: 88-92).

Ali Abdurrâzık'a göre; Hz. Muhammed'in sahip olduğu liderlik, peygamberlik yoluyla gelen ve peygamberliğin son bulmasıyla da sona eren bir liderliktir. Hiç kimse peygamberlik hususunda ona halef olamayacağı gibi, peygamberliğin doğası gereği sahip olduğu liderlik konusunda da ona halef olamaz ve bu konuda hiç kimseye yetki tanınmamıştır Tiryaki, 2015: 28; Mustafa Sabri Efendi, 1992: 130-131).

Ali Abdurrâzık, Hz. Peygamber'in Arap toplumu içinde gerçekleştirdiği birliğin, dinî bir birlik olduğu ve bunun uzaktan yakından siyasetle bir ilgisinin bulunmadığını dile getirmiştir. Abdurrazzık'a göre, Hz. Peygamber dağınık halde yaşayan kabilelerin siyasetine karışmamış ve

aralarında hüküm süren yönetim şekillerine müdahale etmemiştir. Diğer bir ifadeyle, herhangi bir kabilenin idari veya adli teşkilatına ve bunların kendi aralarında var olan sosyo ekonomik bağlara müdahale etmemiştir (Abdusselam Yasin, 2012: 58-59). Ayrıca bu coğrafyadaki siyasi farklılık ve görüş ayrılığı Abdurrâzık'a göre normaldir. Çünkü Arapların kendi aralarında sağlamış oldukları birlik, siyasi bir birlik değil, daha çok dinî bir birliktir. Dolayısıyla da Hz. Peygamber'in liderliği siyasi bir liderlik olmayıp dinî bir liderliktir. Arapların da Hz. Peygamber'e itaat etmeleri hükûmet ve saltanat temelli bir siyasi itaat olmayıp, iman ve inanç temelli bir dinî itaattir. Ali Abdurrâzık, genel anlamda din-siyaset ilişkilerini hilafet bağlamında dile getirmiştir (Seyyid Bey, 1339: 10-11).

Ali Abdurrâzık, hilafetin mahiyetiyle ilgili olarak Müslümanlar arasında iki farklı yaklaşımın bulunduğunu; ancak hilafeti Hz. Peygamber'in makamının bir temsilcisi olarak görüldüğü birinci görüşün tarih boyunca yaygın bir şekilde süregeldiğini belirttikten sonra, halife tayin etmenin din açısından bir zorunluluk olup olmadığı hususunu açıklamaya çalışır. Müslümanlar arasında yaygın olan kanaate göre, bir halife seçmek dinî bir zorunluluktur ve Müslümanlar bu görevi yerine getirmediği takdirde topluca günahkâr sayılmış olurlar (Yücesoy, 2017: 91-92).

Ali Abdurrâzık, halife ve hilafet kavramlarının dinî-siyasi temellerinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu iki kavramın siyaset geleneğindeki ilk kullanımı olan *Allah Rasûlü*'nün halifesi unvanının niçin ve hangi içerikle kullanıldığına açıklık getirmeye çalışan şu ihtimaller üzerinde durur: Hz. Peygamber, dağınık şekillerde yaşayan Arap kabilelerini bir araya toplayarak onlara liderlik yapmıştır. Hz. Ebû Bekir, ondan sonra gelip

Arapların yönetimine geçerek onları siyasal anlamda tek çatı altında topladığı zaman, onun için ‘*halîfetu Rasûlillah*’ ifadesi kullanılmıştır (Köse, 2014: 53-83).

4.4. Hoca İsmail Şükrü’nün Görüşleri

Karahisâr-ı sâhib Mebûsu Hoca İsmail Şükrü (Çelikalay) Efendi, hilafetin ilga edilmesinden bir hafta kadar önce hazırladığı *Hilâfet-i İslâmiyye ve Büyük Millet Meclisi* adlı eserinin mukaddimesinde şu ifadelere yer vermektedir:

Görülüyor ki, Büyük Millet Meclisi’nin hilâfet ve saltanat hakkında iki maddeyi ihtivâ iden 1 Teşrîn-i sâni 338 (1922) tarihli kararı gerek dâhilde ve gerek bütün âlem-i İslâmda azîm tesirler husûle getirmiş, bu sebeple efkâr-ı umûmiyye-i İslâmiyye tereddüt ve ızdırâbâta düşmüştür. Bu hususta aktâr-ı muhtelifedeki neşriyyât ve bazı zevâtın beyânâtından anlaşıldığına göre, meselede büyük bir sû-i tefâhüm hâsıl olmuş. Bazı taraflarda öyle zan idilmiş ki: Büyük Millet Meclisi, şerîat-i İslâmiyyenin ahkâm-ı celîlesini bir tarafa bırakarak makâm-ı celîl-i hilâfeti vaz’-ı aslîsinden çıkarmış, Katolik âlemindeki Papanın mevkii gibi yeni bir vaz’iyyet husûle getirmiş!

Bütün İslâm efkâr-ı umûmiyyesini temin ideriz ki o kararı ısdâr iden Büyük Millet Meclisi a’zâ-yı muhteremesi kat’iyyen böyle bir tasavvurda bulunmamış, böyle gayr-i şer’î bir vaz’iyyet husûle getirmeyi hâtırına bile getirmemişti. İlga olunan şey -âtiyen tafsîl olunacağı vechile- tahakküm ve tasallut-ı şahsîdir ki, zaten İslâmiyet bunu kabul itmemeğdedir. İbkâ olunan şey de ayn-ı hükümet olan hilâfet-i celîle-i İslâmiyyedir ki, bunun manâ-yı aslîsini, hukuk ve

vezâif-i şer'iyyesini iptal itmek hiçbir kimsenin, hiç bir meclisin elinde olmadığı, bütün müslümanlarca malumdur. Böyle iken, o kararı yanlış tefsir itmeye mahal var mıdır?... Hiç şüphe yok ki bu vaz'iyet muvakkattır ve inşallah çok gecikmeksizin hâl-i aslî ve tabîî avdet idecektir. İslâm efkâr-ı umûmiyyesi yakînen bilmelidir ki, Büyük Millet Meclisi ile Meclisin intihâb ve biat itdiği halîfe-i müslimîn arasında hiçbir ayrılık gayrılık yoktur. Halîfe Meclisin, Meclis Halîfenindir.

Lâkin mâdâm ki, her ne sebebe mebnî olursa olsun, efkâr-ı İslâmiyyede böyle bir tereddüt ve ızdırab hâsıl olmuştur. O halde, bu husustaki bazı ulemâ-yı kirâm arkadaşlarımızla birlikte düşündüklerimizi, kütüb-i şer'iyede mevcut, muayyen ve müstekar ahkâm-ı İslâmiyyeyi neşr iderek, yanlış neşriyât ile tağlît idildiği maalesef görülen efkâr-ı İslâmiyyeyi tenvîr itmeği en mütehattem bir vecîbe telâkkî itdik. Ümîd ideriz ki, bu îzâhatımızla meclis ile meclisin mukarrerâtı hakkında hâsıl olan her dürlü sû-i tefâhümler zâil olacak ve Büyük Millet Meclisi'nin şer'at-i celîle-i İslâmiyyeyi te'yid ve tarsînden başka bir şey düşünmediği bütün müslümanların nazarında tahakkuk idecektir. (Hoca Şükrü, 1339: 3-4).

Hoca Şükrü Efendi, eserine öncelikle Hz. Peygamber'in tasarruflarını çeşitli açılardan değerlendirerek başlamış daha sonra hilafetin tanımı ve şartlarıyla ilgili bazı tartışmaları ve hilafetin kısa bir tarihçesini ortaya koymuştur. Şükrü Efendi, bir kişinin halife seçilme yöntemleri olarak fakihlerce kabul edilen iki yolun bulunduğunu; bunların da ya seçim veya veliaht tayini usulü olduğunu belirttikten sonra, bu iki yöntemin asıl olduğunu

ifade etmiştir (Hoca Şükrü, 1339: 14). Seyyid Bey ise bu konuyu faydacı esaslar çerçevesinde ele almakla aynı şekilde düşünür. Bu iki yaklaşımın da üzerinde ittifak ettikleri husus, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve üyelerinin halifeyi seçme yetkisine sahip olan ehl-i hail ve akd olarak yorumlanıp, kabul edilmesidir. Böylece klasik anlayışta sadece seçme hakkı ve ümmet adına seçtiği halifeye biat etme görevi bulunan ehl-i hail ve akd, yasama yetkisine de sahip olan Meclis ve üyeleri olduğu şeklinde yorumlanarak hem geleneksel teoriler çağdaş siyaset alanyazını içerisinde yeniden şekillendirilmiş, hem de yeni bir siyasal biçim ve oluşum olarak ortaya çıkan Türkiye Büyük Millet Meclisi, geleneksel hilafet argümanları bağlamında meşrulaştırılmıştır. Ayrıca, çalışmasında Şükrü Efendi hilafet ile saltanatın birbirinden ayrılmasının geçici olduğunu, içinde bulunulan şartlar değiştikten sonra, hilafetle saltanatın tekrar birleştirilmesi gerektiğini, halifeye meclisten çıkan kanunları -geri çevirme yetkisi olmaksızın- imzalaması imkânının verilmesini, bağımsızlığına kavuşan İslam devletlerinin elçilerinin halifeye bağlı olmasını, halifenin yeni kurulan veya bağımsızlığına kavuşan İslam devletlerine, müracaatları halinde, birer “emirlik fermanı (menşûr-i emâret)” vererek bu devletlerle ilişkilerin kuvvetlendirilebileceğini ve halifenin, hac ile ilgili sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini savunmuştur.

Halifenin yetki ve sorumluluğu hakkında Hoca Şükrü de, hükûmet anlamında kullandığı hilafetin teokratik bir sistem olmadığını; papa gibi masum görülüp dinî bakımdan kurallar koymaya yetkili olmadığını ve yaptığı her işten sorumlu olarak toplumun diğer fertleriyle aynı haklara sahip olduğunu belirtir: “İslâm nazarında hulefâ, ümerâ, hükâm, mütehakkim değil; hadimdir, ecîrdir. İslâm’da hâkimiyet hulefâda değil şerdedir, halife

hâdim-u şer'dir. Yani halife tâbi', şer' metbudur. Halife de efrâd gibi ahkâm-ı şer'iyyeye ittiba' ile mükelleftir. Zâtı ve şahsı itibarıyla efrâd-ı ümmetten fazla bir hukuka, fazla bir imtiyaza mazhar değildir." (Hoca Şükrü, 1339: 21).

Hoca Şükrü Efendi'nin bu eserdeki görüşleri, yayımlandığı sırada büyük tartışmalara sebep olmuş ve ona reddiye olarak pek çok yazı kaleme alınmıştır. Temel olarak Hoca Şükrü Efendi'nin görüşlerini tenkit amacıyla yazılan çeşitli makaleler, *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet* (Ankara 1339, Matbûât ve İstihbârât Matbaası, 240 s.) adlı kitapta toplanmıştır. Siirt Mebusu Hoca Halil Hulkî, Muş Mebusu Hoca el-Hâc İlyas Sâmi ve Antalya Mebusu Hoca Râsih'in yazdıkları ve aşağıda anlatılacak olan *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilâfet-i İslâmiye* adlı eser de Hoca Şükrü'nün bu risâlesine reddiye olarak yazılmıştır.

5. Sonuç

Dünya harbine tepki niteliğinde Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan Millî Mücadele Hareketi, *'halifeyi esaretten kurtarmayı* varlık sebeplerinden biri olarak telakki etmiştir. Mücadelenin siyasi ve idari dayanağı olan TBMM hükûmeti başlangıçta Damad Ferid hükûmeti ile sınırlı tutmaya özen gösterdiği muhalefetini Sevr paylaşımının imzalanması üzerine genişletme yoluna gitmiştir. İstiklâl Harbi'nin zaferle sonuçlandırılmasından sonra saltanatın kaldırılması gibi köklü inkılap teşebbüsü sonrasında Sultan Vahideddin TBMM'de hal' edilerek Şehzade Abdülmecid Efendi halife seçilmiştir. Bu süreçte Abdülmecid Efendi'ye sultan olarak değil yalnız halife olarak biat edilmiş ve kılıç kuşandırılmamıştır. Fakat bu aşamada dönemin hassasiyetini koruması nedeniyle hilafet makamının, görev, yetki ve

sorumlulukları hukuki bir çerçeve ile çizilmiş değildi. Bu durumun arkasında Mustafa Kemal Paşa ve lider kadronun gerçekleştirmeyi planladıkları inkılaplara halifelik makamının ve bundan destek arayışında olan bazı siyasi çıkar çevrelerinin engel olacağı düşüncesi yatmaktadır. Bu doğrultuda bazı siyasi kaygılar hilafetin ilgası sürecini öne çekilmesini gerektirmiştir. Osmanlı hilafet kurumunun TBMM tarafından ilga edilmesini, dönemin iç ve dış dinamiklerinin zorunlu bir neticesi olarak düşünebiliriz. Özellikle bu dinamiklerin başında cumhuriyetin ilanı sonrasında halifeyi devlet başkanı yapma gayretinde olanların basın-yayın yoluyla muhalefete geçmiş olmaları ve İslam dünyasında halifelikten beklentilerin artması, halifelik hukukunun belirlenmesi hususunda taleplerin Ankara'ya ve Türk kamuoyuna ulaştırılması gelmektedir. Ayrıca İstanbul'da bir İslam şurası veya kongresi toplama fikrinin gündeme gelmiş olması da TBMM hükûmetini fevkalâde rahatsız etmiştir. İslam şurasının toplanması yönündeki ısrar İslam ülke ve topluluklarından temsilcilerin katılması öngörülen İslam kongresinin İstanbul'da toplanıp bir takım dinî, siyasi kararlar alması hassasından ileri gelmektedir. Bu gelişme ise, TBMM'nin konumuna zarar verebilir ve Millî Mücadele'nin kazanımlarının boşa çıkmasına sebep olabilirdi. Bu gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'nın, halifelik makamının kaldırılmasını öne almasında etkili olmuştur. Hilafetin TBMM tarafından lağvedilmesinin neticesinde başlatılan tartışmaların siyaset arenasında yankı uyandırmasında fazlaca ümit bağlanan Kahire Hilafet Kongresi'nden sonuç çıkmaması, meselenin teolojik tartışmaların merkezine alınmasına yol açmıştır. Bu hassas süreçte, Mustafa Kemal Paşa'nın makamın ilgası doğrultusunda takip ettiği strateji dikkat çekicidir. Öncelikle Paşa, gazete ve üniversite çevreleri ile görüşerek kendi fikirleri doğrultusunda kamuoyu oluşturmaya gayret etmiştir.

Bu doğrultuda Meclis özelinde yapılan tartışmalarda, TBMM'nin ilk Adalet bakanlarından olan Seyyid Bey gibi aydınların halifelik makamından çok hükûmetin ve meclisin önemli olduğunu vurgulamaları ilgaya giden yolun, hukuki altyapısını oluşturmuştur. Bu tartışmalar dâhilinde Ziya Gökalp'e göre, saltanattan soyutlanmış bir hilafet kurumu oluşturulmalıdır. İslam dünyasının en seçkin uleması bu kuruma bağlı olacak bir danışma kurulunda yerini almalıdır. Bu kurulun sorumluluk sahası, dinî eğitimden ve camilerdeki görevlerle sınırlı olmalıdır. Hilafet kurumu iç siyasete karışmamalı, yasama, yargı ve yürütme alanına müdahale etmemelidir. Tartışmalara farklı bir boyut kazandıran Ali Abdurrâzık, dinin siyaset sahası ile ilgili herhangi bir hükmünün bulunmadığını, hilafet kurumunun, Müslümanların tarihî bir tecrübi birikimi olduğunu belirtmiş ve bu kuruma ihtiyaç olmadığını dile getirmiştir. Anlaşılacağı üzere, hilafetin ilgasını isteyen ve destekleyen ulema ve mutasavvıflardan pek çok kimsenin siyaseten değil, inanarak hilafetin ilgasını müdafaa ettiklerini söyleyebiliriz.

Sonuç itibarıyla, kanun metninde halifelik görevini hükûmet ve TBMM'nin ifa ile mükellef olduğu, dolayısıyla hilafet makamı mülga olmakla birlikte hilafetin mana ve fonksiyonunun meclis ve hükûmete havale edildiği anlaşılıyor. Ancak daha sonra kanun metninden anlaşılan, mefhum dikkate alınmamış ve uygulamada hilafetin mana ve fonksiyonlarına yer verilmeyerek hilafet makamının tarihte kaldığı görüşü hâkim olmuştur. Ayrıca, millî esaslar dâhilinde bir devlet kurulması aşamasında, bütün Müslümanların en üst dinî makamı olan hilafetin var olması bazı güçlükleri de beraberinde getirmekteydi. Bir yandan hilafetin ilgası, Türkiye'nin millî bir devlet olmasına katkıda bulunurken, diğer yandan modernleşme yolunda

öngörülen inkılapların önündeki en önemli engeli kaldırmıştır. Bu sayede hilafetin ilgası ile ülkedeki iki başlı temsil krizi de aşılmış ve Ankara'nın meşruiyeti ve ülke yönetiminde etkin yegâne temsil gücü olduğu tüm dünyaya ispat edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Resmî Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, (BCA), Tarih: 19.11.1922, Fon Kodu: 51.0.0.0, Yer No: 13.113.62.; BCA, Tarih: 15.9.1923, F.K.: 030.10, Y.N.: 202.381.4.; BCA, Tarih: 11.10.1923, F.K.: 030.10, Y.N.: 202.381.8.; BCA, Tarih: 6.3.1924, F.K.: 51.0.0.0, Y.N.: 2.12.7.

Düstur, 3. Tertip, V, s.668.

TBMM, Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, Cilt: 1, (8 Şubat 1921); Devre: 1, Cilt: I, (24 Nisan 1920); Devre I, Cilt 3, (13 Ekim 1336); Devre I, Cilt 1, (3 Temmuz 1336); Devre: 1, Cilt: 1, (25.9.1920);

TBMM, Zabıt Ceridesi, D.: 1, C.: 1, (9.5.1336); Devre I, C.7, (1. 3. 1337); Devre: 1, Cilt: 5; Devre: 1, Cilt: 5, (18.11.1338); Devre: 2, Cilt: 5, (12 Şubat 1340); Devre 2, Cilt. 6, (20 Şubat 1340; Devre: 2, Cilt: 6, (25 Şubat 1340); Devre: 2, Cilt: 6, (27 Şubat 1340); Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340); Devre:2, Cilt: 7, (3 Mart 1340).

Hâkimiyet-i Milliye, 18 Mart 1336/1920.; 17 Mayıs 1336/1920; 17 Şubat 1340.

Telif ve Tetkik Eserler

Abdurrahman Kevâkibî, *Ümmü'l-Kura*, Beyrut, 1982.

Abdusselam Yasin, *Hilafet ve Saltanat*, (Çev. Muhammed Ateş), Divan Kitabevi, Ankara 2012.

Ahmad, Feroz. (Jul. 1973). "The Role of Ali Fuat Cebesoy in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, No. 3, 199-212.

Akgün, Seçil Kara. (2006) *Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik (1924-1928)*, 2. Baskı, İstanbul: Temel Yay.

Akkor, Mahmut. (2012). "Dinî Bir Müessesenin Sonu: Hilafet'in İlgası", *History Studies*, S. 4, 365-384.

Akşin, Sina. (1987). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul.

Ali Abdurrâzık. (1346/1927). *İslâmiyyet ve Hükümet* (trc. Ömer Rıza Doğrul), Kitabhâne-i Sevdâ, İstanbul.

Atatürk, Mustafa Kemal. (2005). *Nutuk 1919-1927*, (Yay. Haz.: Zeynep Korkmaz), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Atatürk, Mustafa Kemal. (1991). *Nutuk, Vesikalar*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. (1973). *Atatürk, Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Buzpınar, Ş. Tufan (2004), "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Siyaset Tarihi Tanzimat'tan Günümüze Sayısı*, C. 2, S. 1, 34-56.

Buzpınar, Tufan. (2016). *Hilafet ve Saltanat: II. Addülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, İstanbul: Alfa Yay.

Cebesoy, Ali Fuat. (1953). *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul.

CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), Yay. Haz. Yücel Demirel-Osman Zeki Konur, İstanbul 2002.

- Çolak, Mustafa. (2017). “Halifelik Üzerinde İngiliz-Alman Rekabeti ve II. Abdülhamid”, *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, Ankara: TBMM Basımevi.
- Erdem, Sami, (1995). *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Teorik Tartışmalar ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, BÜSBE., İstanbul.
- Eroğlu, Hamza. (1974). *Türk Devrim Tarihi*, 4. Baskı, Türk Devrim Kurumu Atatürk ve Devrimlerini Araştırma Kurulu Yay.: 3, Ankara.
- Goloğlu, Mahmut. (2012). *Halifelik (Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?)*, 2. Baskı, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Gökalp, Ziya. (1339). “Hilâfetin Vazifeleri”, *Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, Ankara, 3-90.
- Gün, Fahrettin. (2001). *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde çok Partili Hayata Geçerken İslâmcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik*, İstanbul: Beyan Yay.
- Hoca Şükrü. (1339). *Hilafet-i İslâmiyye ve Büyük Millet Meclisi*, Ankara.
- İslamoğlu, Mustafa. (1993). *İslâmî Hareket Anadolu/III*, İstanbul: Denge Yayınevi.
- Jaeschke, Gotthard. (1971). *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara.
- Köse, Hızır Murat. (2014/2). “Hulefa-yi Râşidin Döneminden Emevilere Geçişin Siyasî Anlamı: Hilafet-Mülk Tartışması”, *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 19, S 37: 53-83.
- MAYER, Thomas. (Jul., 1982). “Egypt and the General Islamic Conference of Jerusalem in 1931”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 3: 311-322.
- Muhammed Selim (1989). *Fi'n-Nizâmi's-Siyâsî li'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Kahire.

- Mustafa Sabri Efendi. (1992). *Hilâfet ve Kemalizm (Hilâfet-i Muazzâma-i İslâmiye)*, (Yayına Haz.: Sadık Albayrak), 2. Baskı, İstanbul.
- Öztoprak, İzzet. (1989). *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, Ankara: TTK Yay.
- Öztürk, Kâzım. (1993). *Türk Parlamento Tarihi TBMM İkinci Dönem 1923-1927*, Cilt 1, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.
- Satan, Ali. (2008). *Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul: Gökkuşbu Yay.
- Seyyid Bey. (1339). *Hilâfet ve Hâkimiyet-i Milliyye*, Yayın Yeri?.
- Seyyid Bey. (1924). *Hilâfetin Mahiyet-i Şer'iyyesi*, Ankara.
- Sonyel, Sâlahi R. (2008). *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Cilt. 1-3, Ankara: TTK Yay.
- Tiryaki, Fatih. (2015). "Modern Mısır Düşüncesinde Hilafet Tartışmaları", *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, Y:1, S.1: 56-76.
- Tunçay, Mete. (1989). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul.
- Türker, Hasan. (2002). *Türk Devrimi ve Basın 1922-1923*, İzmir: Dokuz Eylül Yay.
- Yıldırım, Ramazan. (2004). *20. Yüzyıl İslâm Dünyasında Hilafet Tartışmaları*, Ankara.
- Yücesoy, Hayrettin. (2017/1). "Allah'ın Halifesi ve Dünyanın Kadısı: Bir Dünya İmparatorluğu Olarak Hilafet", *Dîvân*, C. 12, S. 22: 88-92.